

הרב דניאל כ"ץ

אכילת פועל ובהמה

מבוא

מצוות רבות נוגעות לענייני ממון או תלויות בהוצאה ממונית, עיון במצוות אלו מראה שישנם הבדלים ברמת חיוב הממון שיוצרות המצוות השונות. הגר"ש שקופ זצ"ל בספרו "שערי יושר"¹ חילק אותן לשלשה סוגים:

מצוות שנשארות בתחום האיטור והשפעתן על החיוב הממוני נעשית באופן עקיף.

מצוות שההוצאה הממונית הופכת להיות חוב שמוטל על האדם לשלמו.

מצוות שיוצרות הקנאה של נכסי האדם לצורכן, לעתים הקנאה גמורה ולעתים שעבוד שהוא הקנאה חלקית כאשר מדובר בחפץ שאינו מבורר.

כמוכן שהמבחן הראשוני שמצוה תהפוך על ידה להיות חוב ממוני הוא שיש חוב כספי שאינו מותנה במילוי המצוה, לדוגמא בהענקה נוצר חוב שאינו תלוי דוקא בזמן שחרור העבד אלא הוא נוצר בעקבות שחרור העבד, ומסתיים בתשלום החוב.

הגר"ש מעלה כמה נפק"מ בין הסוגים השונים:

1. ירידה לנכסים.

2. העברת החוב בירושה.

3. מחילת הממון.

בתרומ"מ, בבכור, בפדה"ב, בהשבת גול, בהשבת משכון, פריעת בע"ח ובנוזיקין בית הדין יכול לדרת לנכסי המצווה, והחוב מוטל על נכסיו גם כשעברו ליורשיו. ע"כ מגדיר הגר"ש שבהן "הקנתה תורה דבר שהוא לזוכה או זכות שעבוד".

לעומת זאת, לגבי אדם שנשבע לתת ממון או שנטל ריבית, אנו פוסקים שאין יורדים לנכסיו ואין גובים מיורשיו. כמו כן, בצדקה נחלקו הפוסקים² האם יורדים לנכסים או גובים מיורשים.

¹ שער ה' במיוחד בפרק ב'. רוב הדברים הובאו משם ולכן לא ציינו מקורות. יש לציין שחלוקה זו מפורשת בריטב"א (ב"מ סא. ד"ה "שכן") והבאנו את הדברים בשם הגר"ש שביאר את הדברים בצורה יותר מפורטת.

² עיין בקצוה"ח (סימן רצ ס"ק ג) וכן בחוות דעת (י"ד סימן קס ס"ק ט) שטען שבצדקה ובמתנות כהונה אין הקנה של הממון לעניים ולכהנים.

דין זה מוכיח, שאלו מצוות שאין בהם הקנאת הממון מכח התורה. לגבי הענקה יש דיון באחרונים האם יורדים לנכסיו, יתכן שהספק הוא בהגדרת המצוה³.

מחילת הממון מעידה שהיסוד של המצוה הוא חוב ממוני. מצוות שלא ניתן למחול עליהם כמו בהחזרת ריבית שיש דעות שא"א למחול, דבר המעיד שיסוד המצוה הוא איסור שמכחו נוצר חוב ממוני אבל המצווה במהותה היא איסורית⁴.

בעת שאנו באים לעסוק באכילת פועל והבהמה קיימות בפנינו שלושת האפשרויות⁵:

א. התורה שיעבדה מהתבואה את הכמות שנדרשת לצורכי הפועל או לבהמה. באכילתם הם מממשים זכות שיש להם בשדה, ואינם נוטלים ממון של בעל הבית, שכן מכח המצוה מופקעת התבואה זו מבעלותו.

ב. התורה יצרה חוב ממוני כלפיהם, בעל הבית מחויב לתת להם את כמות האוכל שהם נזקקים לה מממונו.

ג. מצווה על בעה"ב לאפשר להם לאכול. כשהם אוכלים מממונו של בעה"ב אין להם איסור גזל, כיון שהתורה התירה כלפיהם את איסור גזל שיש בדרך כלל על מי שאוכל משדה חבירו.

ברצוננו לבדוק את האפשרויות מתוך הסוגיות והראשונים שקשורים לשאלות אלו, ראשי המדברים בשאלה זו בדורות האחרונים, הם הגר"ח מבריסק בחידושיו על הרמב"ם והחזון איש בספריו, נביא בעו"ה גם את דבריהם ונדרן בהם.

³ עיין "תרוצת מלך" על ר"ה סימן ב' שהביא משנה למלך שהסתפק בזה, והוא עצמו מכריע שיוורדים לנכסיו.
⁴ יתכן שתהיה נפק"מ נוספת בין סוגי המצוות השונים. כשאדם אחר מעונין לשלם את הסכום הנדרש לצורך המצוה, אולי רק במצוות שמוגדרות כחוב יעיל פירעון זה, וצ"ע.

⁵ ב"איילת השחר" להגרא"ל שטיינמן על ב"מ תחילת פרק שביעי האריך בדיון על האפשרויות הללו. ז"ל בהגדרת צרדי הספק: "האם התחלת הדין הוא מחמת מצוה דרמיה עליה דבעה"ב ליתן לפועליו שאם ירצו לאכול לא ימנע מהם, או שזה מוכרחו הפועל ויש לו בזה זכות ממון, או דזה רק דין היתר לפועל לאכול משל בעה"ב." כמדומה שעי" החלוקה של הגרש"ש ניתן למקם את שלושת האפשרויות בתוך המערכת הכללית של מצוות התורה, ונדמה שהספק הוא מה מקומן של מצוות אלו בתוך המערכת הזו.

פתיחה

התורה יצרה מערכת של מצוות שמסדירה את אכילת הפועל והבהמה בזמן עבודתם, נסקור את המצוות הקיימות בתחום זה.

אכילת פועל

בחזרה (דברים פרק כג, כה-כו) נאמר:

”כי תבא בכרם רעך ואכלת ענבים כנפשך שבעך ואל כליך לא תתן: כי תבא בקמת רעך וקטפת מלילת בידך וחרמט לא תניף על קמת רעך.”

פסוקים אלו עוסקים באדם שבא לשדה רעהו, הגמרא (ב"מ פז:): מעמידה שמדובר בפועל שיכול לאכול מפירות השדה שעובד בה,⁶ והגבילה התורה את זכותו שאינו יכול ליתן אל כליו או להניף חרמט על הקמה לצרכו.

נמצא שיש לדעת רוב הראשונים, מצות עשה אחת שמוטלת על בעל הבית ששוכר את הפועלים, להניח להם לאכול ממלאכתם.

אמנם הבה"ג ורס"ג לא מנו במניין המצוות שלהם מצוה זו, כנראה הם סברו כדברי הרשב"ץ בספרו זוהר הרקיע (אות עב) שהשיג על הרמב"ם שמנה מצוה זו:

”ודבר קשה הוא שאין הכתוב מדבר אלא בפועל שהוא מותר ואין זה משום גזילו של בעל הבית.”⁷

הרשב"ץ מעלה כצורה ברורה את הגישה הרואה באכילת הפועל היתר גזל בלבד, הגאונים כנראה הבינו את המצוה כמוהו וע"כ לא מנו אותה במנין המצוות. הרמב"ם שמנה מצוה זו כנראה רואה בה חובה מעבר להיתר הגזל.

כמו כן, ישנן שתי מצוות לא תעשה שמוטלות על הפועלים:

א. ”ואל כליך לא תתן” - שלא יטול יותר מאכילתו ויתן לאחרים או יקח לעצמו.

⁶ בניגוד למגילת סתרים של איטי בן יהודה (דף צב.) ש”בביאת כל אדם הכתוב מדבר” ועליו אמר רב ש”לא שבק איטי חיי לכל בריה”.

⁷ ראיתו מהגמרא [נעפ"י גירסת הריטב"א] שהדרשה ”רעך ולא נכרי” נוחה דוקא למ"ד גזל נכרי אסור, ואילו למ"ד גזל נכרי מותר אי"צ למעט נכרי כיון שבלא"ה הוא מותר בגזל. ולכאורה אם המצוה היא להניח לו שיאכל ולא היתר, יש צורך למעט גוי מהמצוה גם למ"ד שגזלו מותר. יש לדון בדבריו שהרי הגוי לא מצווה בכ"מ, גם למ"ד גזל גוי אסור, ומדוע צריך למעט מהמצוה. ואם תשיב מהו הצורך למעט את הגוי למ"ד גזל גוי אסור, אפשר לאמר שכמו שהתורה חידשה לאו מיוחד לפועל שלא יטול לכליו, גם כאן ”אחשביה רחמנא כגזל כיון דאיהו לאו בר מצוה איהו” כלשון הריטב"א, כדי לחזק את האיטור. עיין גם בדברי הרי"פ בכיאוורו לטהמ"צ לרס"ג ל”ת רסו” שהאריך בוין בשיטת הרשב"ץ.

ב. "חורמש לא תניף" - שבו נחלקו הראשונים, דעת הרמב"ם (שכירות פרק יב הל' ג) שאיסור זה נאמר על:

"המבטל ממלאכתו ואכל או שאכל שלא בשעת גמר מלאכה... מפי השמועה למדו שכל זמן שהוא עוסק בקצירה לא יניף חורמש לאכילתו וכן כל כיוצא בזה."

וכן דעת ספר החינוך. הראב"ד (שם) השיג:

"דברים הללו אין להם שורש ובספרי דרשו וקטפת מלילות בידך שלא יהא קוצר במגל ואוכל וחורמש לא תניף בשעה שאתה מניף חורמש על קמת בעה"ב ולא מפני ביטול מלאכה אלא שלא יעשה אכילתו קבע כעין מלאכתו."

וכן דעת הרמב"ן,⁸ הרשב"א, הריטב"א, הר"ן והיראים.

ההגדרה של אכילת הפועל, כמצוה המוטלת על בעל הבית להניח לו לאכול, פשוטה היא בראשונים, למרות שהפוסקים בתורה מדברים אל הפועל. יש מקום לשאול מה הביא את הראשונים להעביר את המצוה אל בעל הבית? נעסוק בשאלה זו בהמשך, בעו"ה.

לא תחסום

בעבודת הבהמה נאמר (דברים כה, ד) "לא תחסם שור בדישו". כלפי מי איסור זה אמור? הגישה המקובלת שעולה מדברי הפוסקים היא, שהאדם שדש בבהמה כשהיא חסומה עובר על האיסור. וכך נאמר בגמרא (ב"מ צ:):⁹

"תנו רבנן: החוסם את הפרה והמזווג בכלאים - פטור, ואינו לוקה אלא דש ומנהיג בלבד."

ופירש רש"י:

"החוסם את הפרה - ולא העבירה על הדישה, וחכירו דש בה."

וכן משמע מדברי הרמב"ם (שכירות פרק יג הל' ב):

"אחד החוסם אותה בשעת מלאכה ואחד החוסם אותה מקודם ועשה בה מלאכה והיא חסומה אפילו חסמה בקול לוקה, שכר בהמה וחסמה ודש בה

⁸ דברי שאר הראשונים מופיעים בקיצור בהערה א על מצוה תקעו' בספר החינוך.

⁹ ראייה זו הובאה ע"י הרי"ד נגד הרי"ד, שטען שהחוסם חייב אף אם מישוהו אחר דש. המהר"ר על תוספות ו"ד ביאר [בהערה 23] שלדעת הרי"ד באה הברייתא לחדש שהחוסם עובר רק אם נעשתה דישה בבהמה אפילו נעשתה בידי אחר, לפיכך טען שהרי"ד לא גרס בגמרא "ואינו לוקה אלא" ובמקום זה גרס כלשון התוספתא וכג"פ כי"פ "לא אסרה תורה אלא הדש וכו' " שמדובר באותו אדם. וזכה לכוון המהר"ר לגירסת הרי"ד כפי שנרפטה בפסקיו בהוצאת "מכון התלמוד הישראלי" בשלמות!

לוקה ומשלם לבעלים ארבעת קבין לפרה ושלושת קבין לחמור שמשעת משיכה נתחייב במזונותיה ואינו חייב מלקות עד שידוש בה חסומה.

וכן בטור (סימן שלח) כתב במפורש שאין לחוסם איסור:

“חסמה אחד ובא אחר ודש בה אין לוקין אלא הדש ולא החוסם.”

אמנם לא נתבררה אחריותו של בעל השדה, או של בעל הפרה במקרה שהשכירה לאחרים, לענין לאו זה. מקור חשוב לכיורור שאלה זו היא הסוגיא של נכרי בלא תחסום, שגורן בה בעז"ה בהמשך, כאן נביא רק את הנצרך לשאלה זו.

הרמב"ם (שכירות פרק יג הלכה ג) פוסק:

“ישראל הדש בפרתו של עכו"ם עובר משום כל תחסום, והעכו"ם הדש בפרתו של ישראל אינו עובר משום כל תחסום, אמר לעכו"ם חסום פרתי ודוש בה, כל זה וכיוצא בו אסור ואינו לוקה.”

נראה מדבריו שאין אחריות לבעל הפרה. והוסיף עליו הטור (סימן שלח):

“ישראל הדש בפרתו של עכו"ם אפילו אם הדישה של עכו"ם עובר משום לא תחסום. עכו"ם הדש בבהמת ישראל מעצמו שלא אמר לו הישראל כלום אין בו איסור אפי' הדישה של ישראל אם הוא שלא בפניו. ואם אמר לו הישראל חסום פרתי ודוש בה מבעיא אם איכא איסורא אי לא, ופי' הראב"ד דלא איפשיטא ולקולא, וא"א ז"ל כתב דאיכא איסורא. ופרש"י שהבעיא היא באומר לו חסום פרתי ודוש בה אפי' אמר דוש בה תבואה שלך דאפילו בזה איכא איסורא.”

למדנו מדבריו שהאיסור תלוי אך ורק בדש, לבעל הפרה ישנו איסור מספק רק כשהוא אומר במפורש לחסום, וצ"ע מהו האיסור. אין שום אחריות לבעל השדה במקרה של חסימה.

לעומתם הרי"ד בפסקיו (ב"מ דף צ. ד"ה איבעיא וכן בתוס' רי"ד שם ד"ה מהו) תולק וסובר שהמצוה היא רק על בעל הגורן שלא ימנע גרנו מלהאכיל לבהמה הדשה. לכן, אם יאמר לפועל ישראל לדוש בחסימה, כיון שהפועל לא מחויב בדבר, הוא יכול להיות שליח לדבר עבירה והמשלח יעבור על האיסור. סברתו שהמצוה על בעל השדה פשוטה:

“דמה כח יש לפועל להאכיל בדבר שאינו שלו?”

כלומר הוא רואה את אכילת הבהמה כמימוש של זכות ממונית שבעל הבית מחויב לשעבד לצורך המצוה.

כפועל גוי, שאינו בר שליחות, מחדש הרי"ד שאם חסם בעל הגורן את הבהמה והגוי דש בה

בשדה הישראל חייב בעל הגורן מלקות, בנימוק הבא:

”בשני ענינים מתחייב בין אם יחסום אחר והוא דש בה ... ובין אם חסם הוא ואחר דש בה חייב משום שחסמה כדילפינן לקמן מחסמה בקול ואע”פ שלא היה דש בה”.

בכך הרי”ד חולק על פירוש רש”י שבאמר לגוי לדוש בשדה הגוי בחסימה אסור.¹⁰

דבריו היו לפני נכדו הריא”ז שהשיב עליו (קונטרס הראיות על ב”מ פרק ז ראה ד):

”דרחמנא אמר לא תחסום שור בדישו כל דיש שהשור דש בו וכבריתא נמי לא הוצרך התנא לומר אלא גוי הדיש בפרת ישראל... אבל בדיש לא איכפת ליה אם הוא של ישראל או של גוי, ואפשר דלא משתמיט שום תנא או אמורא בשום מקום לחלק בין דיש לדיש”.

כלומר, הוא טוען שאין מקור לדבריו של הרי”ד. אמנם שאלתו של הרי”ד מה כח הפועל להאכיל בדבר שאינו שלו, דורשת תשובה שאינה נמצאת בדברי הריא”ז ושאר הראשונים.

יתכן שראשונים אלו אינם רואים באכילת הבהמה חוב או זכות ממון שמוטל על בעל השדה וע”כ שאלת הרי”ד אינה קשה להם.

איסור או ממון?

כפי שראינו עד עכשיו, מצוות אלו נמצאות בגבול שבין איסור והיתר לבין הדינים הממוניים שבתורה. מצד אחד, מוצאים אנו שיש לפועל או לבהמה אפשרות ליהנות מממונו של מעסיקם, דבר שמקשר אותנו למערכות של מקח וממכר. מצד שני, אנו רואים שישנן מגבלות חמורות על דרך האכילה, ואף מלקות על מניעת האכילה ששייכות לתחום של איסור והיתר.

הכיוונים האפשריים שהעלינו לעיל בשאלה זו הם

א. שיסוד המצוות הללו הוא שעבוד ממוני גמור “זכות ממון” שנוצר כח המצוה לצורך המצוה.

ב. חיוב ממוני, שאינו יוצר שעבוד ממוני, אלא הוא מצוה שמוטלת על האדם, ומכוחה הוא מחויב להוציא ממנו. אבל אין הממון משועבד למצוה, אלא הוא ניתן על ידי המצוה ברצונו לצורך המצוה, ורק אז הוא יוצא מרשותו.

¹⁰ המהדיר על הרי”ד מחדש שגם הרמב”ם שהשמיט את התוספת של הטור שמדובר גם על דישה בשדה עכ”ם טובר שהאיסור ישנו רק בשדה ששייך לאדם שדש.

ג. מצוות אלו הן חלק ממערכת האיסור והיתר שבתורה, כשלפועל מותר לאכול, או לבהמה, הרי שהופקע איסור גזל מהפועל, או מבעל הבהמה שנותן לבהמה לאכול בשדה חברו. אבל אין המצוה מחייבת את האדם לתת מממונו, או משעבדת את הממון לצורכה.

יתכן שיהיה כמובן הבדל בין פועל לבהמה בהגדרת המצוות.

מתוך הדברים שראינו כבר ניתן ללמוד, שלדעת הרשב"ץ אכילת הפועל היא רק היתר איסור גזל.

באכילת הבהמה ראינו שיש מחלוקת, האם האיסור חל על בעל השדה, או על הפועל. סברת הרי"ד היא שבעל השדה הוא האחראי להאכלת הבהמה, ויתכן שזו גם כן דעת הרמב"ם, כשמדברי הרי"ד רואים בבירור, שהוא ראה באכילת הבהמה מימוש של זכות ממונית.

לעומת זאת, מהראשונים שמטילים את האחריות רק על הפועל, אף שעובד בשדה גוי, ואין הגוי מצווה בלאו זה, ניתן לראות שאכילה זו היא רק היתר איסור בעלמא, שמשפיע על הממון שקשור אליו, אבל אין בה שיעבור ממוני.

אחת הטענות המרכזיות של הגר"ח והחזו"א שלדעתם מכריחה את התפיסה שאכילת בהמה אינה אלא היתר של איסור גזל. היא שמכך שהאיסור מוטל על הדש גם כשהוא עובד עם הבהמה שלו, וכודאי לא יתכן שהוא משועבד לבהמתו שהרי אין לה ישות ממונית עצמאית. אמנם כפי שראינו מדברי הרי"ד וכן נראה מעוד ראשונים בהמשך שישנו שעבוד ממוני למצוה זו. נראה שיתכן מושג של שעבוד ממוני לצורך מצוה אף שאין ישות בעלת זכויות שזוכה בשעבוד זה. כפי שלשיטות שיש שעבוד במתנות כהונה אנו נזקקים למושג ערטילאי של שבט הכהונה וכדומה.

אכילת איסור

מצאנו בגמרא בכמה מקומות התייחסות למקרה שהעבודה נעשית בדברים שאסורים באכילה או בהנאה, ברצוננו לבדוק מהם המקורות לדינים אלו, וכן נדון בשאלה הבסיסית האם יש צורך במקורות מפסוקים למקרים אלו, או שמספיקה סברא.

מתוך המקורות שנביא בעז"ה נוכל לראות שישנן שלש גישות בראשונים.

רש"י ותוספות מסתמכים באופן עקבי על לימוד מפורש מפסוק שמפקיע את מצות אכילת הפועל והבהמה במקרה של איסורים או הקדש.

הרמב"ם בעקבות ר"ח מפריד בין הקדש לשאר איסורים, בהקדש הוא זקוק למיעוט ואילו בשאר איסורים הוא מסתמך על סברא.

הריטב"א ועוד ראשונים אינם נדרשים לפסוק כלל אלא מסתפקים בסברא, והם מוצאים הסברים מיוחדים ללימוד שנמצא בגמרא לגבי הקדש.

בסיום הדברים נבאר בעז"ה את המחלוקת ונראה שהיא תלויה בצדדים שהעלינו בפרק הקודם.

בהמה בתרומה ובמעשר

בברייתא (ב"מ דף ז.צ.): נאמר:

"ת"ר והדשות בתרומה ומעשר - אינו עובר משום בל תחסום"

ופירש רש"י (שם ד"ה והדשות):

"דסתם דייש לאו בתרומה ומעשר משתעי קרא, דאין תרומה ומעשר סתם אלא

מן המירוח ואילך כדכתיב כדגן מן הגורן."

התוספות (שם ד"ה והדשות) תולק:

"ונראה דטעמא משום דכתיב 'דישו', דמשמע הראוי לו. ומעשר ממון גבוה הוא

ותרומה נמי לישראל אסור ליתן לפני בהמתו. ואפילו כהן דוקא כרשינין שהוא

מאכל בהמה מותר להאכיל, ולא חטין משום הפסד תרומה, וכן דריש בהדיא

במעילה מ'דישו' גבי הא דחנן וכן פרה לא תאכל כרשיני הקדש."

כלומר לדעת רש"י ותוספות נוכל ללמוד מהפסוקים שמותר לחסום בתרומה ובמעשר.

אמנם הריטב"א פירש שאסור להאכילה מהתורה "דהיתרא זכי ליה רחמנא ולא איסורא"

ואפילו לכהן אסור משום לא פלוג, כלומר אין צורך בכלל בלימוד מפסוק.

פועלים ובהמה בהקדש

בגמרא (ב"מ פז): מופיעה ברייתא שדורשת "רעך ולא הקדש" וממעטת פועל מאכילה בשדה

הקדש¹¹.

במשנה במעילה (דף יג.) נאמר:

"הפועלים לא יאכלו מן גורגרות הקדש, וכן פרה מכרשיני הקדש."

בגמרא (שם):

"מאי טעמא? אמר רב אחדבוי בר אמי: דאמר קרא לא תחסום שור בדישו דישו

- שלך, ולא דישו של הקדש."

נמצא שלגבי איסור אכילה מהקדש בבהמה, מפורש המיעוט "דישו ולא של הקדש".

¹¹ וכן מופיעה דרשה זו בספרי בלשון "פרט לגבוה".

בנוגע לפועל, לדעת רש"י (ד"ה הפועלין), מסתמכת הגמרא על דרשת "רעך ולא של הקדש", ולדעת תוספות (ד"ה מאי טעמא), אין צורך בדרשה זו מכיון שיש היקש לשור.

הרמב"ם (מעילה פרק ח הל' א-ב) כתב:

"הפועלים שהן עושין בהקדש אף על פי שפסקו עמון מזונות לא יאכלו מגרוגרות של הקדש ואם אכלו מעלו, אלא ההקדש נותן להם דמי מזונות. הדרש כרשיני הקדש הרי זה חוסם את הפרה, שנאמר לא תחסום שור בדישו דיש הראוי לו."

הרמב"ם מביא את המקור של הגמרא לגבי בהמה בסיום ההלכה, ולא מציין שישנו היקש מבהמה לאדם. נראה מדבריו, שהמקור שהביא, נועד רק לבאר את ההיתר לחסום את הפרה. אלא שצריך להבין, מדוע הרמב"ם אינו מביא מקור לפועל.

נראה שהרמב"ם הסתמך על הפסוק שהביא בהלכות שכירות "אין הפועלים אוכלין בשל הקדש שנאמר בכרם רעך". אמנם המהר"י קורקוס ביאר שהרמב"ם סבר שאין צורך בפסוק לפועל¹². ועל פי פירושו המובא בהערה עולה, שיש הבדל בין דין הפועלים שמקורו מסברא, לדין הפרה שנלמד מפסוק. אלא שלכאורה נעלם מהמהר"י קורקוס שהרמב"ם עצמו מביא את הפסוק שממעט פועלים בהלכות שכירות.¹³

¹² הוא מפרש שלרמב"ם היה ברור שפועלים לא יאכלו בהקדש כיון שהוא אסור באכילה. לכן הוא העמיד את דין הפועלים שבמשנה בפסקו להם מזונות, ומכח פסיקה זו יתנו להם מעות מכיון שאסור להם לתת מפירות ההקדש. המהר"י קורקוס הוכיח את פירושו מהתוספתא (מעילה א', כא') "פועלין שעושין בהקדש לא יאכלו מגרוגרת של הקדש אבל אחרים מתגדין להן וכן פרה שהיתה עושה בהקדש לא תאכל מרשני הקדש אבל אחרים מתגדין להן: " ומשמע לו מהתוספתא שהוצרכה לפרש שאחרים מפרנסים שזה נובע מכך שפסקו להם מזונות ואינם יכולים לאכול מפירות השרה. יש להעיר על דבריו ששם נאמר דין אחרים מתגדין גם על פרה, ואילו עפ"י דבריו הרי דין הפרה שונה מדין הפועלים. יתכן שהרמב"ם סבר שהתוספתא והמשנה חולקות שהרי עפ"י הרמב"ם בפרק ג' הלכה יב' מזהלכות מעילה דין "אחרים מתגדין" קיים במקום שישנו איסור להשתמש בהקדש לצורך החזקת רכושו בדברים ששייכים להקדש ולא התחללו, לכן צריכים לספק חלב חולין לולדות הקדש ואינן יכולים לינוק מאמם שחלכה קדוש. זהו הדין הראשון באותה המשנה ועליו כתבה המשנה "אחרים מתגדין" אמנם על הדין של פועלים ובהמה ניתן למצוא פתרון של פדיון הקדש לצורך שכרם ואין צורך שאחרים יתנו להם שכר, לכן הרמב"ם לא כתב את הדין של התוספתא. אפשר גם לומר שהתוספתא אינה חולקת על המשנה אלא מציעה מידת חסירות וכך משמע בגרסא שהביא המהר"י קורקוס "עשירים מתגדין כן". ויתכן שהרמב"ם למד שבתוספתא מדובר בפועלים שלא פסקו להם מזונות, לכן אחרים צריכים להתגדל להם.

¹³ על מנת ליישב את הקושי מדוע הרמב"ם מדוע הגמרא ובעקבותיה הרמב"ם הביאו את הפסוקים של בהמה ופועל במקומות שונים. נראה שניתן להציע שדעת הרמב"ם, בהלכות מעילה, הייתה לודן באותם עניינים שנוגעים למעילה. בענין פועל שאינו אוכל בהקדש, חידש הרמב"ם שאין חילול לפירות שיאכלו שמגיעים להם במקרה שפסקו להם מזונות. בענין הפרה עלתה שאלה אחרת, האם הפועל מחויב לחסום את הפרה, ופוסק הרמב"ם שמכיון שאין איסור לחסום, הוא חייב לחסום כלשון הרמב"ם "הרי זה חוסם את הפרה" כלומר מוטל עליו חיוב לחסום את הפרה, כדי שלא יאכל ההקדש בידי הבהמה.

פועלים בנטע רבעי ובטבל

במשנה (ב"מ צג.) נאמר:

"השוכר את הפועלים לעשות בנטע רבעי שלו - הרי אלו לא יאכלו, אם לא הודיען - פודה ומאכילן. נתפרסו עגוליו, נתפתחו חביותיו - הרי אלו לא יאכלו, אם לא הודיען - מעשר ומאכילן."

כלומר, אין לפועלים זכות לאכול מנטע רבעי ומטבל.

הגמרא (ב"מ צב:) הסתפקה האם פועל אוכל "משלו", דהיינו שהדברים שהוא אוכל שייכים לו או "משל שמים". דהיינו, יש לו רק זכות אכילה ואין לו בעלות על הפירות שהוא אוכל. דיון שנרחיב בו בהמשך בעז"ה. הגמרא מקשה על האפשרות ש"פועל משל שמים הוא אוכל" מהמשנה של פועלים בנטע רבעי ש"לא יאכלו, ואם לא הודיען פודה ומאכילן". ישנן שתי גירסאות בגמרא שמהן עולות פרשנויות שונות בשאלה זו, נביא את הפרשנויות בלא לפרט את ההבדלים בגירסאות.

ר"ח (מובא בתוספות ד"ה הכי) מבאר שהשאלה היא מדוע פודה ומאכילן יאכלו בלא פדיון¹⁴. לפי האפשרות שפועל "משלו הוא אוכל", מובן שהתורה לא הקנתה לו דברים אסורים. אבל לאפשרות ש"משל שמים", משמע, שזוהי אכילה מיוחדת מהתורה. תשובת הגמרא היא "איסורא לא זכי ליה רחמנא". צריך לברר מהו היחס בין הסברא הזאת ללימוד שהגמרא הביאה בענין ההקדש.

ישנן שתי אפשרויות לפרש את המסקנה עפ"י גירסה זו:

- א. סברא פשוטה היא שבאיסורא התורה לא זיכתה לפועל. על פי זה צריך לאמר, שבהקדש היה בכל אופן מקום לומר מסברא שיהיה חייב לתת, אלמלא מיעוט מיוחד מהכתוב.
- ב. איסורא לא זיכתה תורה בגלל לימוד שאינו מופיע כאן והוא אחד מהלימודים הידועים לנו מקודם דהיינו המיעוט של הקדש.

על פי פירושנו, הרמב"ם הביא את העניינים שנוגעים להלכות מעילה, ולשאלת חילול הקדש. ומובן מדוע לא היה צריך להביא את הלימוד של "רעך", שהרי ממנו לומדים שאין היתר לאכול בפירות הקדש. ואילו הרמב"ם בא ללמד את החידוש, שאף כשכר מההקדש אינם יכולים לקבל מפירות ההקדש עצמם. דין זה לא נלמד מ"רעך" אלא הוא חלק מדיני ההקדש.

לגבי אכילת בהמה כוונתו לפסוק שחייב לחסום אותה, לכן הוצרך להביא את הלימוד של "דישו הראוי לו". כמו כן, מובן מדוע גם הגמרא עצמה לא הביאה אלא את הפסוק של בהמה, שהרי המשנה התכונה לדון רק לענין מעילה וכפי שבארנו ברמב"ם. לפיכך, אין צורך להידחק, כרש"י, שהגמרא הסתמכה על הברייתא בב"מ.¹⁴ ומה שלא שאלה מהרישא למה לא יאכלו נראה משום שהיה אפשר לפרש שלא יאכלו ללא פדיון, אלא פודה ומאכילן אבל מהסיפא מוכרח שאין להם זכות כלל וצריך אפילו לפדות, ורק במקרה שלא הודיע.

הקושי בהבנה ב' הוא שלא נוכל להבין את סברת המקשן, אלא אם כן, נאמר שהמקשן לא ידע את הדרשה או לא רצה לדרוש אותה, ומשום מה שינה את דעתו בעקבות התירוץ, ואז חסר עיקר התירוץ מהספר. על כן נראה, שההבנה הראשונה מסתברת יותר.

עולה לשיטה זו, שישנם להקדש מקורות שונים מהמקורות של שאר האיסורים. ניתן להוכיח זאת, גם מכך שהגמרא לא מוכיחה מהמשנה במעילה לגבי הקדש ש"משלו הוא אוכל" ! נראה שישנו חילוק מהותי בין הקדש לשאר איסורים.

שאר הראשונים ביארו שהשאלה היא, מדוע כאשר לא הודיען צריך לפדות, והרי "איסורא לא זכי ליה רחמנא", ואין בעיה של מקח טעות. ועונה הגמרא, שאף על פי כן נראה כמיקח טעות. על פי דבריהם, לא ניתן לדעת מדוע "לא זכי" האם מסברא או מפסוק. רק בתוס' רא"ש (ב"מ צב: ד"ה "ואי אמרת"), כתב במפורש:

"וא"ת והא לעיל צריך קרא למיעוטי הקדש, הא לאו קרא הוא אכיל, אע"ג דלאחר איכא מעילה והכא איכא מיעוטה? וי"ל דהכא נמי ממעט מ"רעך".

כלומר, לדעת התוספות רא"ש הלימוד שמצאנו בהקדש מהוה מקור לכל האיסורים.

מדברי הריטב"א, שהבאנו לגבי בהמה בתרומה ומעשרות, נראה שלמד שהסברא "באיסורא לא זכי ליה" היא גם המקור לכך שאין לפועל זכויות ממוניות בתרומה ומעשר.

הרמב"ם כתב (שכירות פרק יב הל' ו-ז):

"נתפרסו עגוליו ונתפתחו חביותיו [ונחתכו דלועין] ושכרן לעשות בהן הרי אלו לא יאכלו שהרי נגמרו מלאכתן ונקבעו למעשר והרי הן טבל, ואם לא הודיען מעשר ומאכילן, אין הפועלים אוכלין בשל הקדש שנאמר בכרם רעך. שכן פועלין לעשות בנטע רבעי שלו הרי אלו לא יאכלו, ואם לא הודיעם פודה ומאכילן."

הרמב"ם לא כתב מקור לכך שלא מאכילם טבל ונטע רבעי.¹⁵

לכאורה, גם מסתימת דברי הרמב"ם עולה, שיש חילוק בין הקדש לבין שאר איסורים, בהקדש נדרשים אנו לפסוק ואילו בשאר איסורים מספיקה סברא.

¹⁵ יש מקום להעיר על סדר דבריו מדוע הפך את סדר הגמרא והכניס את דין ההקדש באמצע, וכן מדוע לא כתב באופן כללי על כל שלוש המקרים שאם לא הודיען פודה ומאכילן. רצ"ע. אמנם נראה שהשאלה האחרונה מיושבת לפי דברינו שיש איסור לאכול פירות הקדש אף ע"י פרייתם אלא הפועלים מקבלים דמי הפירות כמבואר לעיל בדברי הרמב"ם בהלכות מעילה, או ניתן לתרץ שהפועלים שעוברים בשדה הקדש, הם בור"כ פועלים של גזבר ההקדש, ע"כ קשה למצוא מקרה שלא יודיעם שהרי הגזבר שוכר אותם לצורך ההקדש.

הצורך בלימוד שימנע אכילת פועלים בהקדש.

בגמרא (ב"מ פז:) מופיעה ברייתא שדורשת "רעך ולא הקדש".

הראשונים דנו בצורך במיעוט זה והעלו כמה אפשרויות:

א. התוספות (ד"ה רעך) כתב:

"דס"ד כי היכי דשרי רחמנא איסור גזל שאוכל משל חבירו הכי נמי הוה אמינא דשרי בשל הקדש."

ובתוספות רא"ש (ד"ה רעך) הוסיף ביאור באותה הדרך:

"דסלקא דעתך אמינא דפועל אוכל בו, אף על גב דלשאר בני אדם איכא מעילה, כמו בשל חבירו דאיכא גזל לשאר בני אדם כשאוכל שלא מדעת בעל הבית."

כלומר היה מקום להתיר את כל האיסורים כשם שהותר איסור גזל, אלמלא הגביל הפסוק את האכילה לדברים המותרים בלבד.

ב. בשיטמ"ק (שם ד"ה כתוב בתוס') מובא רבינו יהונתן שסובר שהייתה הוה אמינא שיצטרך הגזבר לפדות קצת מן הענבים כדי שיאכל הפועל כדי שבעו.

ג. הריטב"א העמיד במקרה שהתנה שלא יחול הקדש אלא בדמיו.

על פי שני התירושים האחרונים אין צורך ללמוד למעט איסורים אחרים, הם כנראה נלמדים מסברת "איסורא לא זכי ליה", כפי שאכן מבואר בשיטת הריטב"א שהבאנו לעיל, גם ללא מיעוט מיוחד. אמנם התוספות למד ש"רעך" ממעט את כל האיסורים וכפי שכבר הבאנו את דבריו בענין תרומה ומעשר, וכן היא כנראה שיטת רש"י ולכן הוצרך לסברה שיש בה פתרון לכל האיסורים.

הרמב"ם הביא את הלימוד בהקדש ללא אוקימתא. נראה שהרמב"ם לא נזקק לתירוץ של הריטב"א. אמנם יתכן שדעתו כרבינו יהונתן או כתוספות, אלא שבניגוד לתוספות מדברי הרמב"ם שאין לימוד לשאר איסורים.

כנוגע ללימוד בבהמה שאין לא תחסום בהקדש, שהובא לעיל, לא מצאנו שהראשונים מקשים מה הוה אמינא להתיר לה לאכול. על כן, נראה שהראשונים שביארו את הצורך בלימוד באדם, סברו שאותם תירושים יפתרו את הבעיה גם בבהמה ולכן לא כפלו את הדברים¹⁶.

¹⁶ ה"קן אורה" (מעילה יג.) הקשה קושיה זאת ותירץ שהייתה הוה אמינא להתיר לה לאכול משום צער בע"ח.

סיכום

הפועלים והבהמה אינם זכאים לאכול מאיסורים או מהקדש. יש מחלוקת לגבי מקור הדין, השאלה היא האם הלימוד בענין ההקדש, שמפורש בב"מ לגבי פועל, ובמעילה לגבי בהמה, כולל גם לימוד לשאר איסורים. דעת רש"י, תוספות בב"מ ותוספות רא"ש שכל האיסורים נלמדים מפסוק זה. מדברי הרמב"ם נראה שרק לגבי הקדש יש צורך בפסוק וכן משמע מדברי ר"ח. מתירוצייהם של רבינו יהונתן והריטב"א נראה שיש ייחודיות בהקדש, כיון שהיה מקום לראותו את ההקדש כבעה"ב שיש עליו חיוב, ולכן היה צורך למעטו.

אם ננסה לבדוק את שיטות הראשונים ביחס לאפשרויות שהעלינו בתחילה, נראה שנוכל לחלק אותם לשלש קבוצות.

שיטת רש"י ותוספות שטוברים שיש לימודים בפועל ביחס לכל האיסורים, וכנראה הם תופסים את המצוה כהיתר אכילה, שבשאר איסורים היה קיים אלמלא המיעוט. הדבר יהיה נכון גם ביחס לבהמה, שהתורה התירה שלא למנוע אותה מלאכול, אף בדברים שאמורים לשמור עליהם ממנה. אף שיתכן שאחרי הלימוד שממעט איסורים משתנה אופייה של המצוה ומתמקד כתובה ממונית, אין לנו סיבה לחשוב שאכן התרחש שינוי כזה.

שיטת רבינו יהונתן שמציע הוה אמינא אחרת מדוע נצרך מיעוט לפועל, וכן שיטת הריטב"א. מדבריהם למדנו, שמבחינת האיסור שבדבר, אין צורך בפסוק ללמדנו שאין לפועל ולבהמה אפשרות לאכול, ואנו יודעים זאת מסברא. מטרת הפסוק ללמדנו, שכשבעל הבית הוא הקדש אינו מחויב להניח להם לאכול בדרכים אחרות, כלומר אין עליו חוב להאכילם.

נראה שלשיטות אלו הלימודים של פועל ובהמה שווים במהותם, וכנראה שתיהן מצוות ממוניות, כאפשרות השניה שהצענו, שבעה"ב חייב לפועלים או לצורכי הבהמה. לכן באיסורים אין משמעות לחוב כיון שהתבואה אינה ראויה לאכילה. לעומת זאת, בהקדש היה מקום לדרוש שההקדש, כבעל הממון, יהיה מחויב להאכיל את הפועלים בהיתר, כיון שיש אפשרות למצוא דרכים להתיר את התבואה, ואת זה מיעטה התורה מפסוק.

שיטת הרמב"ם, והר"ח היא שישנו הבדל מהותי בין הקדש, שנלמד מפסוק, לבין שאר איסורים, שנלמדים מסברא. הוכחנו את ההבדל הזה בשיטת ר"ח, לגבי אכילת פועל, וכן בדברי הרמב"ם בענין פועל. לא מצאנו בדבריהם את החשבונות של רבינו יהונתן והריטב"א, שהעמידו את המיעוטים למקרים מיוחדים, אלא נראה שלמדו את המיעוט כפשוטו.

אפשר לומר שהם תפסו שיטורה של מעילה שונה משאר איסורים, והוא כגזל. כדברי הגר"ח המובאים להלן, הם כנראה למדו שהאכלת הפועל יוצרת שעבוד ממוני. ההנחה היא, שהיחס אל ההקדש הוא כאל בעל ממון, שנטילת הממון ממנו הוא גזל רגיל. לפיכך, באותם מקומות שבהם הממון מופקע אצל אדם רגיל מכח מצות התורה, גם בהקדש היה מקום להפקיע אותו. לכן יש צורך בפסוק שימעט את ההקדש. לעומת זאת, בשאר איסורים, שהבעלות עליהם לא י"ה, אין צורך בפסוק ממעט.

אם היינו מסבירים את אכילת הפועל והבהמה רק כחוב, היינו נזקקים לאוקימתות של הריטב"א ורבינו יהונתן, כיצד ניתן לפועל ולבהמה לאכול מהקדש. אבל כשמצוות אלו מפקיעות את הבעלות על הממון, ממילא נעלם איסור אכילת ההקדש, ואין צורך לאוקימתא כדי להתיר אכילת הקדש. בשיטת הרמב"ם לגבי אכילת בהמה, לא מצאנו שהרמב"ם מציין מקור אלא להקדש¹⁷, ויתכן שאין הבדל בין בהמה לפועל לענין זה.

הצורך בלימודים שונים לפועל ולבהמה

התוספות (ב"מ פז: ד"ה רעך)¹⁸ הקשו:

"תימה, דתניא: 'הפועלים לא יאכלו גרוגרות הקדש וכן פרה לא תאכל כרשיני הקדש'. ומפיק לה בגמרא מדכתיב: 'לא תחסום שור בדישו' - דישו שלך, ולא דישו של הקדש. ואף אפועלים יליף ליה, דהכי נמי לענין גמר מלאכה דמעשר לא גמרינן בפועל אלא מדיש. ואם כן, רעך למה לי למעוטי הקדש?"

כלומר, מדוע לא לומדים מהמיעוט שקיים בבהמה למעט גם פועל מהקדש.

בשיטת"ק (שם) הובאו על כך תירוצי הראשונים:

- א. הרא"ש תירץ, שלא היו לומדים דישו הראוי לו, ללא המיעוט של רעך שמפורש בפועל.
- ב. הר"מ תירץ, שנכתב פסוק מיותר כדי ללמד שחסימה אסורה לא רק במאכל אדם, כי אם גם במאכל בהמה.

שיטת הגר"ח ודיון בה

הגר"ח על הרמב"ם (מעילה פרק ח הל' א)¹⁹ תירץ את שאלת התוספות, על ידי כך שטען שישנו חילוק מהותי בין אכילת הפועל לחסימת הבהמה:

"דפועל עיקר חיובו מיקרי דבר שממון וזכות"

ואילו בשור:

"לא הוי הך לא תחסום רק איסור ולא, ולא דין ממון"

לכן מיושבת קושיית התוספות, שהרי יש חילוק מהותי בין הלימוד בפועל, "רעך ולא הקדש", שממעט את ההקדש מדין הממון של אכילת פועל. לבין הלימוד של "דישו הראוי לו" בבהמה,

¹⁷ ישנה אפשרות שכונת הרמב"ם ללמד שמחוייב לחסום את הבהמה בזמן שעובדת בהקדש, הדברים מתבארים היטב עפ"י הסבר הגר"ח שישנו איסור בחפצא של ההקדש שלא יאכל לבהמה.

¹⁸ וכן הקשו תוס' שאנץ בשיטת"ק (צ. ד"ה "והא").

¹⁹ וכן בשיעורי רבינו חיים הלוי על ב"מ במקום.

שאינו בא אלא להגדיר שאין איסור חסימה בדברים שאינם ראויים, ולא בדוקא על הקדש. לא ניתן ללמוד את האחד מהשני, כיון שאחד עוסק בתחום הזכויות הממוניות, והשני בתחום האיסורים.

על פי זה הוא מבאר את המשך דברי התוספות, ששאל מדוע הוצרכו למיעוט להקדש, הרי הוא אסור בלאו הכי מדין מעילה. ותירצו שהייתה הוה אמינא שהקדש יהיה מותר, כמו שהותר איסור גזל לפועל.

מבאר הגר"ח, כשתוספות משה דין הקדש לגזל, אין כוונתו למצוא איסור שהתורה התירה, ולטעון שכל האיסורים צריכים להיות מותרים בעקבות איסור גזל. בפרט, שאין כאן היתר של איסור גזל, שהרי הפועל לוקח מה שמגיע לו מדין תורה. אלא כוונת התוספות, שגם מעילה בהקדש היא סוג של גזל. כיון שהותר לפועל ליטול מממונו של בעה"ב, הייתה הוה אמינא שגם מבעלות ההקדש הותר לו.

כמו כן, מיושבת קושיה נוספת של התוספות (צ. ד"ה כאן)²⁰, ששאל, מדוע נאסרה אכילת בהמה בפירות מעשר שני מחוץ לחומה, הרי מעשר שני הוא כממון הבעלים, ולא מתמעט מירעך, ואם כן, מותר כמו גזל? על פי הגר"ח, ישנו חילוק מהותי בין הקדש למעשר שני, והצורך בלימוד להקדש אינו גורר אחריו מיעוטים דומים לשאר האיסורים.

נוכל לסכם את דברי הגר"ח כך: אכילת פועל היא זכות ממונית. דהיינו, כאפשרות הראשונה שהצענו בפתיחה²¹, ומשמעותה היא שיש לפועל חלק בתבואה כשיעור אכילתו. לעומת זאת, בבהמה יש רק היתר גזל לפועל שדש בה, שאינו צריך לחסום אותה, כאפשרות השלישית שהצענו שם.

בענין מה שביאר הגר"ח את דימוי התוספות בין איסור מעילה לאיסור גזל, וטען שהוא דימוי מהותי. יש להעיר מדברי התוספות רא"ש שהבאנו לעיל, שביאר את התרת איסור הגזל כפשוטו שלאנשים אחרים במצב כזה היה איסור גזל, נראה שהרא"ש אינו מפרש את התוספות כביאורו של הגר"ח.²²

²⁰ שהבאנו לגבי פרות הדשות בתור"מ והגר"ח כתב ששם מדובר בדין פועל וצ"ע.

²¹ הסברנו את זכות הממון שהגר"ח מדבר עליה כאפשרות הראשונה בדוקא, בה מדובר על הפקעת הממון מבעלותו של המצווה. סיבה נוספת לכך היא שהדבר מתיישב יותר בביאור דברי הרמב"ם, כפי שביארנו למעלה. וכן מדברים המובאים בחידושי הגר"ח על הש"ס (סימן קכח), ששאל גדול אחר, מדוע למאן דאמר 'פריעת בע"ח מצוה' אין הגבלת בזכו חומש על המצוה כמו בלולב ועוד. והשיב לו הגר"ח, שבפריעת בע"ח אמרינן שהחזיר ממון חבירו, ולא בזכו מממונו כמו בלולב. על כן, לא שייך למנוע בזכו חומש מממונו בפריעת חוב, שהרי אינו ממון שלו. נדמה שדברים אלו זהים לגור אכילת פועל, לאור התפיסה שהבאנו, שישנן מצוות שהממון של המצווה מופקע מבעלותו על ידי המצווה.

²² הגר"ח בחידושו מעיר שרשי"י שגורס במעילה 'דישו שלך ולא של הקדש', לומד בודאי שלא כרמב"ם, שגרס 'דישו הראוי לו'. שהרי על פי גרסת הרמב"ם אין זה מיעוט מיוחד להקדש, הגר"ח מסייג את חילוקו לשיטת הרמב"ם בלבד.

הסבר החזו"א

החזו"א²³ מבאר באופן אחר את דימוי התוספות, של איסור הקדש להיתר הגזל בפועל. קיימא לן, שהקדש מתחלל על המלאכה, כלומר, שכן פועל של ההקדש, שניתן מן ההקדש - חולין. החזו"א רואה באכילת הפועל כעין תוצאה, או שכן, של המלאכה. אשר על כן, הפירות אמורים להתחלל לצורך אכילת הפועל, אלמלא המיעוט מהפסוק.

על פי דבריו הוא מתקשה, מהו הצורך בפסוק לבהמה העובדת בהקדש, שהרי אין לבהמה יחסי פועל ובעה"ב - "ואיך יצא התבואה לחולין?"

החזו"א מיישב בשני כיוונים:

א. אכילת בהמה - דמי שכירות

"נהי דשורש המצוה לא משעבדא לבעל הבית, אבל אחר שנאמרה המצוה, יש כאן חוב מן שוכר למשכיר מדין שעבוד מזונות". כלומר, כמקרה של בהמה שכורה, הופכת המצוה לחוב כלפי בעל הבהמה, המשכיר. החזו"א מביא ראייה מדין התשלום לבעל הפרה במקרה של חסימה. אם כן, בהקדש ששוכר פרה, אילו היה 'לא תחסום', הוא היה יוצר חיוב כלפי בעל הפרה²⁴, וממילא הפירות היו מתחללים. פיתרון זה מועיל לכל מקרה בו יש משכיר שהבהמה שייכת לו ונוצר כלפיו חוב.

ב. אכילת בהמה - כילוי טבעי

תוספות הקשה לגבי מעשר שני, מדוע אסור להאכילו לבהמה, הרי אין מיעוט למעשר שני? לכאורה קשה לשיטת החזו"א, מה שייך היתר לאיסור זה? אמנם, היה צורך לאסור גזל ומעילה, כיון שהם מקרים מיוחדים שהתורה נתנה זכות לפועל, שבעקבותיה מותר לו לאכול משדה חברו, ופירות ההקדש מתחללים כתוצאה מזכות זו, אבל מעשר שני הוא איסור בעלמא.

על כן, מבאר החזו"א שיתכן ואכילת הבהמה תהיה מוגדרת כחלק מהכילוי הטבעי של התבואה בזמן המלאכה. לכאורה, בעל הבית אינו אחראי להישמר מפני כילוי כזה, "כיון שהתורה אסרה חסימה". תירוץ התוספות הוא, שאין היתר לא לחסום, ועל כן, יש צורך לשמור על התבואה מהבהמות. כמובן שהכילוי הטבעי מותר בכל האיסורים ועל כן היה צורך לפסוק גם במעשר שני.

על פי זה, מציע החזו"א שזו גם ההוה אמינא שיהיה מותר לפועל לאכול בהקדש. מכיון שגם בשדה הקדש אכילת הבהמה היא יכולה להיחשב ככילוי טבעי של השדה, אלמלא הפסוק שמיעט אכילת הקדש.

²³ בהערותיו על הגר"ח ובחור"מ סי' כ' על תוד"ה "רעך".

²⁴ אפשר גם לומר בהבנת דבריו שאכילת פועל היא מצוה איסורית, שמכח הסכם עם הפועל הופכת להיות שכר. כשם שהסכר באכילת הבהמה, אם כי, יש לדון בפועלים בחינם, שאין להם הסכם שכר.

החזו"א מוסיף, שלא ניתן לפרש שכונת התוספות שהיה מקום להתיר לאיסורים כמו שהותר איסור גזל. מכיון שמצאנו שנוזר אינו אוכל בגפן גם בשעה שהוא עובד בכרם ללא מקור מפורש מפסוק. אם כי הוא דוחה ראיה זו שיש לחלק בין איסור נוזר שהוא גברא לאיסורי חפצא. וכן הוא מביא את סברת הגמרא ש"איסורא לא זכי ליה רחמנא" ומסיים: "וסברא הוא דלא התירה התורה גזל אלא זיכתה לו התורה ממון זה."²⁵

לסיכום, מדברי החזו"א עולה, שיש להתייחס לאכילת הפועל כמצוה ממונית, אשר יוצרת חילול להקדש כשכר פועלים. את אכילת הבהמה יש לראות כאיסור בעלמא, שיש לו השפעה על הממון באופן ישיר כשבעל השדה נפסד ממון זה, כלומר, האיסור לחסום מאלץ את בעל השדה לאפשר לבהמה לאכול. יתכן גם, שהאיסור יהפוך להיות חלק ממערכת חיובים בין שוכר למשכיר, או כחלק ממערכת טבעית של כילוי חלק מהתבואה במהלך עיבודה.

נראה שדברי החזו"א אינם רחוקים בהרבה מדברי הגר"ח, בהכנת היסודות של מצוות אלו. הוא נאלץ לחדש את הגדרת אכילת הפועל כשכר המלאכה, ולהרחיב בזה את ההגדרה של הזכות הממונית. זאת, על מנת להימנע מלקשר את ההקדש לגזל, כמו שעשה הגר"ח. אולם, למרות ההבדלים, שניהם רואים בזה מצוה ממונית. החזו"א מבאר את האכילה של הבהמה כאיסור כמו הגר"ח, אלא שהוא מחדש שיש טוב כלפי בעל הבהמה בשכירות.

נוכל לסכם שהגר"ח והחזו"א הלכו בדרך אחת, שיש לחלק באופן מהותי בין אכילת בהמה, שהיא מצוה איסורית בלבד, לבין אכילת פועל, שהיא זכות ממון, כפי הנראה כאפשרות הראשונה שהצענו.

²⁵ על ביאורו של החזו"א בדברי התוספות בענין מעשר שני, יש להעיר: המהלך הפשוט בדברי התוספות נראה כדיון על הבעלות על המעשר שני. כאשר תוספות מקשה:

"הכי נמי, אית לן למימר דשוי חוץ לחומה, דהא לר"י ממונו הוא ויכול לקדש בו את האישה ... וי"ל דאפילו הכי קרינן ביה דישו ולא של רעך ..."

זו הסיבה שתוספות הקשה קושיה זו רק על מעשר שני ולא על שאר האיסורים, אותם הוא מיעט מדישו, כמו שכתב בתוספות לפני כן (צ. ד"ה והדשות), שממעטים מעשר מ"דישו, דמשמע הראוי לו, ומעשר ממון גבוה הוא...". במעשר שני התקשה בגלל שהוא ממונו, ותירץ, שאעפ"כ מתמעט. בכך התוספות ממשיך את שיטתו שכל האיסורים מתמעטים מפסוקים, והדברים מפורשים יותר גם בתוספות הרא"ש שם, גם הוא לשיטתו שהובאה לעיל. לגבי מה שהוכיח החזו"א מדברי הגמרא ש"איסורא לא זכי ליה", כבר הערנו, שיחכן שיש מקור לכך שלא זכי ליה, ולא הסברא הזו מהוה את המקור. מה שטען החזו"א בסברא שזוהי זכות ממון, מה נעשה כנגד דברי הראשונים שהבאנו, שכנראה רואים בזה היתר איסור גזל בלבד.

אכילה בשדה של נכרי

המקור והדין

הגמרא (ב"מ פז): דנה באכילה בשדה נכרי:

"בכרם רעך - ולא בכרם נכרי. הניחא למאן דאמר גזל נכרי אסור - היינו דאיצטריך קרא למישורי פועל. אלא למאן דאמר גזל נכרי מותר - השתא גזילה מותר, פועל מיבעיא? מוקים לה: בכרם רעך - ולא של הקדש."

מצאנו בגמרא זו שתי גירסאות ובעקבותיהן שתי פרשנויות מרכזיות.

רש"י (ד"ה כרם רעך) פירש, שלמאן דאמר גזל נכרי אסור, התורה התירה לפועל בשדה נכרי מעבר למה שמותר לו בשדה ישראל: "כרם רעך - ואל כליך לא תתן אבל כרם נכרי תתן." דהיינו, בכרם נכרי מותר לפועל גם לתת לכליו, אף שבכרם ישראל נאמר: "ואל כליך לא תתן." ואילו למאן דאמר גזל נכרי מותר, אין צורך בפסוק מיוחד בשביל להתיר נתינה לכלים, על כן, הביאה הגמרא דרשה נוספת מהפסוק. לא נתברר על פי רש"י האם יש לפועל ישראל בכרם נכרי גם היתר ליטול שלא בשעת גמר מלאכה.

נראה לומר, שההיתר על פי שיטת רש"י הוא בדיני גזל, שמופקע בשדה נכרי, ואין משמעותו שיש דיני פועל בשדה הנכרי. על פי ביאור זה ברש"י, מותר ליטול משדה הנכרי ללא קשר לדיני פועל בשדה ישראל, דהיינו גם שלא בשעת גמר מלאכה.

יש מקום לשאול, מה הביא את רש"י לפרש שכוונת התורה להוסיף ולהרחיב את ההיתר של אכילת פועל בשדה נכרי מעבר למותר לו בשדה ישראל, כשלא ידוע לנו בכלל היתר לפועל לאכול בשדה נכרי כמו בשדה ישראל? לכאורה, היה צריך קודם למצוא מקור להיתר הבסיסי ורק לאחר מכן להרחיבו?

אפשר ליישב זאת על פי מה שהצענו קודם בשיטת רש"י, שאכילת הפועל מותרת מכח היתר איסור גזל. על כן, מסתבר שהיתר זה קיים גם בשדה גוי, ולא באה התורה במילה "רעך" אלא להרחיב את ההיתר הזה מעבר למה שהוא אצל ישראל. נמצא שהיתר אכילת פועל ישראל בשדה גוי מתחלק לשנים, החלק הראשון, נובע מהמצוה של אכילת פועל, והחלק השני, הוא הרחבתה על ידי לימוד מיוחד. בהמשך נראה השלכה מעניינת לחילוק זה.

הריטב"א (ד"ה הניחא) גרס בגמרא "הניחא למ"ד גזל גוי אסור אלא למ"ד גזל גוי מותר מאי איכא למימר". הוא משמיט מהגמרא את המשפטים "היינו דאיצטריך..." ו"השתא גזילה מותר...". הריטב"א מבאר על פי גירסתו, שלמאן דאמר גזל גוי אסור, "דאחשביה רחמנא כגזל, כיון דאיהו לאו בר מצוה". ולמאן דאמר גזל גוי מותר, מותר לפועל ליטול כרצונו. הסבר זה מתאים לשיטתו של הריטב"א שאכילת פועל היא מצוה שיוצרת חוב ממוני על המצווה ועל כן אינה שייכת בגוי שאינו מצווה.

הנפקא מינה בין השיטות תהיה למאן דאמר גזל גוי אסור, לרש"י, יש היתר מיוחד לפועל ישראל בשדה נכרי, ולריטב"א, יש איסור לפועל ישראל בשדה נכרי אפילו בשעת מלאכה.

הרמב"ם בהלכות שכירות מביא רק את ההלכה של אכילה בשדה הקדש, שאסורה, ואינו מביא את הלימוד לשדה נכרי, אף שהוא פוסק כמאן דאמר גזל גוי אסור. אין ללמוד מכך שהוא סובר כריטב"א שאין חידוש מיוחד בלימוד הזה, והוא רק הרחבת איסור הגזל שידוע גם ללא הלימוד, ואין צורך לכפול אותו. כיון שאם יש היתר מיוחד ליטול מגוי, כרש"י, הוא שייך לתחום של גזל גוי ואין מקומו כאן אלא בהלכות מלכים, על כן, עלינו לפנות לכירור שיטתו שם.

אכילת פועל נכרי

בגמרא (סנהדרין נו.) איתא:

"תניא: על הגזל, גנב וגזל, וכן יפת תואר, וכן כיוצא בהן - נכרי בנכרי ונכרי בישראל - אסור, וישראל בנכרי - מותר..."

כיוצא בו בגזל מאי היא? - אמר רב אחא בר יעקב: לא נצרכה אלא לפועל בכרם. פועל בכרם אימת? אי בשעת גמר מלאכה - התירא הוא, אי לאו בשעת גמר מלאכה - גזל מעליא הוא!"

רש"י (שם) מבאר:

"התירא הוא - ואפילו ישראל בישראל... וברייתא קתני ישראל בנכרי מותר, הא ישראל בישראל אסור, ותו: בנכרי היכי אסור ליה, מי איכא מידי דישראל בישראל שרי ולנכרי אסור?"²⁶

עולה מרש"י, שמותר לפועל נכרי ליטול משדה ישראל בשעת גמר מלאכה, כיון שלא גרע מישראל, ואילו שלא בשעת גמר מלאכה אסור לו. אף שלשיטת רש"י מותר לפועל ישראל ליטול משדה גוי, לכאורה, אף שלא בשעת גמר מלאכה. הרי שזהו היתר מיוחד ואין ללמוד ממנו לפועל גוי, כשם שאין מתירים לגוי לגזול גוי, אפילו למאן דאמר גזל גוי מותר, כיון שהוא היתר מיוחד לישראל.²⁷

גם כאן תהיה נפקא מינה בין רש"י לריטב"א. לרש"י, שמתיר לפועל ישראל ליטול משדה נכרי כחלק ממצות אכילת הפועל, גם לגוי יהיה מותר לאכול בשדה גוי מכח "מי איכא מידי..." אמנם, רק בשעת גמר מלאכה, ולא מעבר לזה, אף שלפועל ישראל מותר, מחמת הלימוד

²⁶ יש מקום להסתפק בדעת רש"י האם התכוון להתיר אף נכרי שעובד בשדה של ישראל או רק להתיר נכרי בנכרי ולא להתיר לנכרי בשדה ישראל וצ"ע.

²⁷ מלבד זאת הסוגיא היא עפ"י מ"ד גזל גוי מותר כפי שנאמר בברייתא "ישראל בנכרי מותר", לפי מ"ד זה לא נאמר היתר מיוחד בשדה נכרי כפי שראינו בסוגיא בב"מ.

המיוחד, וכפי שביארנו לעיל, עליו לא חל ה"מי איכא מידי". לעומת זאת, לריטב"א, שאוסר על ישראל ליטול משדה נכרי, יהיה אסור גם לפועל נכרי ליטול משדה נכרי.

הרמב"ם (מלכים פרק ט הל' ט) כתב:

"בן נח חייב על הגזל, בין שגזל עכו"ם בין שגזל ישראל, ואחד הגזל או הגונב ממון או גונב נפש, או הכובש שכר שכיר וכיוצא בו, אפילו פועל שאכל שלא בשעת מלאכה, על הכל הוא חייב, והרי הוא בכלל גזלן, מה שאין כן בישראל."

כלומר, לדעת הרמב"ם פועל נכרי חייב כגזלן על אכילה שלא בשעת מלאכה, אולם, בשעת גמר מלאכה מותר לו לאכול, הן בשדה נכרי והן בשדה ישראל. אפשר לפרש, שהרמב"ם למד מקביעת הגמרא "היתרא הוא", שפועל נכרי בשעת גמר מלאכה, מותר גם בשדה ישראל מכח "מי איכא מידי", כפי שביאר רש"י.

שיטת הרמב"ם בפועל ישראל

לגבי פועל ישראל כתב הרמב"ם "מה שאין כן ישראל", נראה שכוונתו, שפועל ישראל מותר בשדה עכו"ם, אפילו שלא בשעת גמר מלאכה.

אמנם הכסף משנה (שם) פירש ש"מה שאין כן בישראל" מתייחס לכל הקטע הקודם, ובכלל זה לפועל העובד אצל ישראל. לדבריו, כוונת הרמב"ם היא, שאמנם ישנו איסור על פועל ישראל בשדה נכרי, אולם, אינו עובר על איסור גזל. במילים אחרות, לפועל ישראל שעובד אצל עכו"ם אסור ליטול שלא בשעת גמר מלאכה.²⁸

על פי הביאור הראשון, הרמב"ם למד את הסוגיא בב"מ כגירסת רש"י, ומתיר לפועל ישראל ליטול בשדה נכרי, מכח גזירת הכתוב, אף שלא בשעת גמר מלאכה. לכאורה, נראה להוכיח שהרמב"ם סובר כרש"י, שהרי הוא פוסק שגזל גוי אסור.²⁹ אם הרמב"ם סבר כגירסת הריטב"א, שישאל בנכרי אסור אפילו בשעת גמר מלאכה, כל שכן, שלנכרי בנכרי אסור בשעת גמר מלאכה, ומדוע הגדיר רק את הפועל שלא בשעת מלאכה כגזל. על כן, מסתבר לומר שהרמב"ם סובר כרש"י, שהתורה חידשה שמותר לישראל ליטול משדה נכרי, אפילו שלא בשעת מלאכה. אף על פי כן, נכרי בנכרי אסור שלא בשעת גמר מלאכה, כפי שביארנו בשיטת רש"י לעיל.³⁰

²⁸ יעויין ב"משפט מלוכה" לגר"י גרשוני זצ"ל שהקשה על פירושו של הכ"מ ופירש כאפשרות הראשונה שהצענו.
²⁹ יעויין בספר "סוכה וארבעת המינים" סימן יא' אותיות ה'ד' שסיכם את השיטות בדעת הרמב"ם והביא את דברי הרמב"ם מפירוש המשניות שסובר שהאיסור מהתורה וכן דעת רוב הפוסקים.

³⁰ אמנם עיין ב"שרידי אש" ח"ג סי' עג' עד' שלמד בדעת הרמב"ם שסובר כריטב"א ע"מ ליישב את הרמב"ם שהביא את הלימוד שממעט הקדש למרות שפוסק שגזל גוי אסור, ומהסוגיה משמע לגירסת רש"י שלא ניתן ללמוד את שניהם ביחד, ובסו"ד מביא את הרמב"ם בהלכות מלכים שמתיר לפועל עכו"ם לאכול בשעת מלאכה משדה עכו"ם ואינו מיישב את הסתירה לדבריו מרמב"ם זה, ובתוך דבריו העלה אפשרות שגם לרש"י ניתן ללמוד מאותו פסוק את הלימודים למסקנה, אם נקבל אפשרות זו לא יהיה צורך ללמוד שהרמב"ם הוא כריטב"א.

עולה מהרמב"ם שלגוי מותר לאכול בשדה גוי בשעת מלאכה וכן בשדה ישראל. לדעת הריטב"א פועל גוי אינו יכול לאכול משדה גוי. לפועל ישראל לדעת רש"י מותר לאכול בשדה גוי אף שלא בשעת גמר מלאכה, ויתכן לפרש כך בדעת הרמב"ם.

ראיית הגר"ח ודחיית החזו"א

נראה מדברי הראשונים שהבאנו, שלרש"י שהוא לדעתנו מאלו הרואים באכילת פועל היתר גול, יש יותר מקום להתיר אכילת גוי בשדה גוי כיון שגם בו הותר הגול. ואילו לשיטת הריטב"א, שרואה לדעתנו במצוה חוב ממוני, אין מקום למצוה זו בשדה גוי שאינו חייב במצוות ועל כן לא נוצר אצלו חוב.

שיטת הרמב"ם אינה ברורה, מצד אחד, נטינו לפרש שהוא רואה באכילת פועל זכות ממונית, ואז, לכאורה, לא נמצא זכות כזו בשדה גוי שאינו מחויב במצוות. מצד שני, הוא אכן מתיר, כמו רש"י, אכילת פועלים בשדה גוי אף לפועל גוי, שגזירת הכתוב אינה חלה עליו.

הגר"ח דוקא הוכיח מכך שיש דין אכילת פועל גוי בשדה גוי, שזו "זכות ממון" שהרי אין איסורים בגוי, אבל אם זה דין ממוני הוא נובע מדינים או מגול, שהם בכלל ז' מצוות בני נח.³¹

החזו"א דחה את ראיית הגר"ח, וכתב שיתכן שאין היתר לפועל נכרי לאכול בשדה נכרי, אלא שאם אכל אינו נהרג. זאת מטעם שאפילו לישראל בשדה ישראל יש זכות לאכול בזמן המלאכה. כמו כן העיר, שעל פי דברי הגר"ח, בעה"ב גוי שימנע מגוי לאכול בשדהו בשעת מלאכה, ייהרג משום עושק!

דבריו של החזו"א יכולים לפתור את הבעייתיות בשיטת הרמב"ם שהעלינו בחילת הדברים. נראה, שגם אם בדרך כלל האכילה היא זכות ממון, יש מקום שלא לאסור אכילה בשדה גוי, אף שאין לפועל זכות ממון במקרה זה. שהרי לישראל בשדה גוי מותר לאכול לכתחילה. מסתבר גם לומר, שזהו הפירוש בדברי הרמב"ם, וראיה לכך, שהוא בחר להביא את ההלכות הנוגעות לאכילה בשדה גוי בהלכות מלכים, במסגרת הדיון בו' מצוות בני נח, ולא בהלכות שכירות יחד עם שאר דיני האכילה.

³¹ ב"שורדי אש" כתב על דברי הגר"ח שיש לפועל נכרי זכות ממון ש"עיקר סברתו... תמוהה דהא זכות זו היא רק מטעם מצוות התורה" ומאריך שם לרחות, שלא מסתבר שיהיה זה בכלל גול או דינים, החלים גם על נכרי. נראה שהגר"ח למד שהגדרת המצוה כ"זכות ממון", משמעותה, ש"עיקר החיוב לקיים את המצוה הוא מכח השבת הזכות לבעליה. לפיכך, ניתן לומר שהתורה מגלה את הזכות שקיימת בנכסי השני. וצ"ע.

חסימה בשדה נכרי

הגמרא (ב"מ צ.) מביאה ברייתא:

"נכרי הדש בפרתו של ישראל - אינו עובר משום כל תחסום, וישראל הדש בפרתו של נכרי - עובר משום כל תחסום."

לאחר מכן, מסתפקת הגמרא:

"איבעיא להו: מהו שיאמר אדם לנכרי חסום פרתי ודוש בה?"

כלומר, האם יש איסור אמירה לנכרי באיסורי לאו.

רש"י פירש "נכרי הדש בפרתו של ישראל":

"אינן עוברים הבעלים שאמרו לו חסום פרתי ודוש בה תבואה שלך - אין עליהם עבירת לא תחסום."

משמע מדבריו, שכשבעל השדה גוי, אין באמירת בעל הפרה שום משמעות. אולם, כאשר בעל השדה ישראל לא נתברר ברש"י מה יהיה דינו. כמו כן, צריך להבין בשיטת רש"י, מדוע לא צייר את המקרה הפשוט, של נכרי שדש בלא אמירה מצד הישראל. יותר מזה יש לשאול, מנין לו שאינו עובר גם במקרה שהייתה אמירה, אולי רק בדישה בלא אמירה אינו עובר?

נראה שרש"י לשיטתו, ש"לא תחסום" אינו אלא איסור, ובודאי שאינו שייך בגוי שאינו מצווה. על כן, הוכרח לומר שהחידוש בברייתא הוא, שאין אחריות על בעל הפרה, אף כשהחסימה נעשית מכח אמירתו. גם בבעיית הגמרא, האם יש איסור אמירה, הדגיש רש"י שהבעיה היא ב"דישה שלך" דהיינו בשדהו של הגוי, ולא נתבאר מה יהיה באמירה לגוי בשדה ישראל.

צריך לברר בדעת רש"י, האם ישראל שעובר בלא תחסום, כשהוא דש בפרתו של גוי, עובר גם בדישה בשדה הגוי. לכאורה נראה שעובר, שהרי הרישא של הברייתא מדברת לדעת רש"י על שדה גוי. יתכן, שכפי שאמרנו לגבי פועל בשדה גוי, שהתורה התירה את איסור הגזל באכילת הפועל, כך ניתן לומר גם לגבי בהמה. כלומר, התורה התירה איסור גזל לגבי מה שהבהמה אוכלת, ואין הישראל מחוייב למנוע אותה מלאכול. ממילא, אם הפועל הישראל ימנע אותה מלאכול בדבר שאין איסור בכך שיאפשר לה לאכול, הוא עובר על לא תחסום אף בשדה הגוי. ואילו הגוי, אינו עובר על האיסור בין בשדה ישראל ובין בשדהו.

התוספות (צ. ד"ה חסום) השיגו על רש"י:

"פירוש ודוש בתבואתי, דמרויח באמירה לנכרי. דבתבואת נכרי פשיטא דשרי, כיון שאין ישראל נשכר בחסימה, אלא אדרבה מפסיד. כמו שפשיטא שמתר לומר לנכרי אכול נבלה, ומהאי טעמא נמי מותר לומר לנכרי בשבת הילך בשר ובשל לצרכך, כשאין מוטל עליו לזונן דאין מרויח באותה אמירה כלום.

ומיהו אמר ר"י דלא דמי לאומר לנכרי אכול נבלה, דלא שייך התם אמירה לנכרי, שהישראל עצמו יכול ליתן נבלה בפיו. אבל הכא, אותו דבר שאומר לנכרי לעשות, הוא אינו יכול לעשות, כמו לבשל או לחסום."

כלומר, התוספות אינו רואה חילוק עקרוני בין שדה ישראל לשדה עכו"ם לגבי ישראל שעובד עם הבהמה, מצד דיני לא תחסום. אלא דן רק מצד דיני אמירה לנכרי, ששייך לאסור רק לצורך ישראל, וכמו אכול נבלות שמותר, וכפי שציינו ששיטתם העקרונית כרש"י. מתירוצו של ר"י ניתן להוכיח גם את מה שטענו בשיטת רש"י שחסימה אסורה לישראל גם בשדה נכרי. וכן מפורש בריטב"א (צ. ד"ה איבעיא) בשם התוספות: "שאסור לישראל לודש דישה של גוי בחסימה".

הריטב"א מביא את שיטת הרמב"ן שאמירה אסורה לצורך ישראל בלבד, ועל כן, הוא מעמיד בדישה בשדה ישראל. לעיל ביארנו בשיטת הריטב"א, ש"לא תחסום" היא מצוה בממונו של המצווה. לאור זאת, הריטב"א אמור להתיר למסקנה חסימת בהמה בשדה הנכרי, אלא אם כן תימצא סיבה נוספת לאסור חסימה.

אכן רבינו יהונתן (שיטמ"ק צ. ד"ה וישראל), שאותו ראינו כשותפו של הריטב"א בענין אכילת איסור, כותב כאן:

"ישראל הדש בפרתו של גוי עובר משום כל תחסום דסכירא לן דצער בעלי חיים דאורייתא"

כלומר, אסור לחסום במקרה זה, בגלל צער בעלי חיים. ולכאורה צריך עיון, הרי הגמרא מסתפקת בעמוד זה, האם לא תחסום הוא משום צער או משום "דמעלי לה", ומגיעה למסקנה שמשום דמעלי לה! נראה שרבינו יהונתן מדבר בשדהו של גוי, ולכן הוא נזקק לטעם של צער בעלי חיים דאורייתא, אבל מעיקר הדין אין לא תחסום בשדה גוי, כפי שביארנו בשיטת הריטב"א³².

בפתיחה הבאנו את שיטתו המיוחדת של הרי"ד בסוגיא זו שלומד שהמצוה מוטלת על בעל הגורן בלבד. על שיטתו של רש"י בסוגיא זו, שמעמיד בשדה גוי, מגיב הרי"ד, שפירוש כזה בודאי אינו אפשרי לשיטתו, במילים אלו:

"ואינו נראה לי, דאי בגורן דגוי מיירי מה איסור יש כאן, וכי בגרנו של גוי דיברה תורה לא תחסום, כי אם בגרנו של ישראל..."

שיטתו של הרי"ד היא שיש שעבוד ממוני על נכסי בעל הגורן, לכן הוא חייב לפרש שהמצוה שייכת אך ורק בגורן של ישראל.

³² בשו"ע הרב (ח"מ הלכות עובדי דרכים וצער בע"ח סעיף ג) כתב שלא נאמר דין בצער בע"ח אלא להטריח גופו אבל לא להפסיד ממונו, על פי זה שייך לחייבו משום צער בעלי חיים רק בשדה גוי ולא בשדה ישראל.

ראוי להזכיר, שעל פי שיטת הרי"ד, כשהגוי דש, אין לבעל הגורן מלקות מכיון שהגוי אינו בר שליחות. מה שאין כן כשישראל דש, כיון שיש לו שליחות, הוא מחייב את שולחו. מתוך כך, אנו מוצאים חבר לרי"ד והוא הראב"ד (שיטה מקובצת ד"ה וז"ל הראב"ד גוי הדש):

“גוי הדש בפרתו של ישראל אינו עובר משום בל תחסום, כגון שאמר לו ישראל חסום פרתי ודוש בה תבואתי. ואינו עובר הישראל, דגוי אדעתא דנפשיה עביד ולא שליחותיה עביד.”³³

משמע מדבריו, שישראל, שיש בו דיני שליחות, יגרום איסור לבעל הגורן, וכשיטת הרי"ד. ואכן, הרשב"א (שיטמ"ק צ. ד"ה אבל הרשב"א) מעמיד את המקרה של אמירה לגוי שלא כרש"י:

“הכי קאמר חסום פרתי ודוש בה דישתי וכן פירש הראב"ד וכן עיקר.”

בהמשך נראה, שכנראה, הרשב"א אכן מקבל את גישתם העקרונית של הרי"ד והראב"ד. הבאנו בפתיחה גם את שיטת הטור שמקבל את רש"י, ואת דברי הרמב"ם שאינו מפרט את המקרה ויש שדייקו שסובר כשיטת הרי"ד.

לסיכום, דעת רש"י ותוספות שיש לא תחסום גם בשדה הגוי כיון שיסודה של המצוה היתר איסור גזל ואם הותר בישראל ודאי שהותר גם בגוי. דעת הריטב"א שמדובר שהאיסור קיים רק בשדה ישראל וכמוהו סברו הרמב"ם, הראב"ד הרשב"א והרי"ד דבר שנובע מתפיסתם את המצוה של לא תחסום כמצוה ממונית ששייכת רק באדם שמצווה עליה ולא בנכרי. הראינו שרבינו יהונתן הוסיף את האיסור לחסום גם בשדה גוי מהנימוק של צער בעלי חיים, ולא מכח המצוה הרגילה.

³³ וישראל נמי דאמר לו לגוי חסום פרתי ודוש בה תבואתי עובר בלא תחסום דאיהו קעביד איסורא, שלא אמרה תורה לא תחסום שורך בדישו. ברור שנפלה טעות בדברי הראב"ד שפוטרו את הישראל מחסימת הגוי בתחילת דבריו מכיון שאינו בר שליחות, ומסיים שאם אמר לגוי לחסום עובר על חסימתו וגם הנימוק שלא נאמר ל"ת שורך בדישו אינו שייך, נראה לתקן את בשתי דרכים או לכתוב בסוף "וישראל... ודוש בה תבואתך אינו עובר... " דהיינו אין לישראל אחריות על דישו של הגוי ואז קשה מה שכתב "ואיהו קעביד איסורא" שהרי לכאורה גוי אינו מצווה, ויש ליישב שזהו לשון מליצה שהאיסור מוטל עליו. או לתקן "וגוי... דאמר לו לישראל... " וזהו ההמשך של הגמרא "ישראל הדש בפרתו של גוי" דהיינו כשהגוי שולח אותו הוא עובר על האיסור מכיון שאתה חוסם את השור של הגוי בדישו והרי לא נאמר שאסור לחסום את שורך בדישו, אמנם זה לכאורה סותר את תחילת הדברים כיון שהאיסור לכאורה מוטל על בעל הגורן, לכן נראית האפשרות הראשונה.

ראיית הגר"ח

כתב הגר"ח:

"חזינן דבן נח אינו מוזהר על חסימת בהמה וכמבואר (דף צ) נכרי הדש בפרתו של ישראל אינו עובר משום בל תחסום" וביאר ש"היינו משום דלא הוי רק איסורא על הבעלים, ועל כן לא שייך זאת גבי בן נח".

כלומר הגר"ח למד מכאן ראייה לשיטתו שלא תחסום הוא איסור, ולכן, גוי אינו שייך בו.

השיב החזו"א:

"התם איירי בתבואה של ישראל, והא דקתני 'אינו עובר', היינו, בעל הבית אינו עובר."

כונתו של הגר"ח, כנראה, להוכיח מכך שגוי אינו מצווה בלא תחסום שאין זה דין ממוני, והחזון איש דוחה את ראייתו מהגמרא שדנה בישראל. גם מסברא דעת החזון איש שבכל מקרה לא היה נחשב לא תחסום כ"דינים" כפי שלדעתו לא נחשבת אכילת הפועל כדינים אף שהיא בודאי זכות ממונית.

ניתן לסכם שהראשונים נאמנים לשיטתם הכללית בהבנת האכילה של הפועל והבהמה.

רש"י ותוספות שרואים באכילה היתר איסור גזל מתירים מכח זה אכילת פועל ואף אוסרים לחסום בהמה בשדה גוי. הראינו גם בפרשנות הגמרא השלכות לשיטתם.

הריטב"א השאר הראשונים שרואים באכילה חוב או זכות ממונית, נוטים בדרך כלל לשייך את המצוות האלו לשדה ישראל בלבד. לעיתים עולים שיקולים נוספים שמאפשרים את קיומם של המצוות האלו גם בשדה גוי, כמו שיטת הרמב"ם בפועל שנובעת כנראה מהיתר מיוחד של גזל, וכן סברת רבינו יהונתן בבהמה שיש בה צער בע"ח.

הגר"ח והחזו"א דנים גם הם בסוגיות אלו. הגר"ח מעלה רעיון חדש שמצות אכילת פועל היא חלק ממצוות דינים ועל כן היא שייכת בבני נח, ודחאו החזו"א. כמו כן הם ממשיכים בתפיסה שאכילת הבהמה היא איסור בלבד.

השלכות נוספות להגדרת המצוה

פועל אוכל משל מי?

הגמרא (ב"מ צב.) מסתפקת:

"איבעיא להו: פועל, משלו הוא אוכל או משל שמים הוא אוכל? - למאי נפקא מינה? - דאמר: תנו לאשתי ובני. אי אמרת משלו הוא אוכל - יהבינן להו, אלא אי אמרת משל שמים הוא אוכל - לדידיה זכי ליה רחמנא, לאשתו ובניו - לא זכי להו רחמנא."

ומבאר רש"י:

"משלו הוא אוכל - תוספת שכר הוא שהוסיפה לו תורה. או משל שמים - במתנת גמילות חסדים, כשאר מתנות עניים."

נפקא מינה אחת של הספק היא, האם האוכל שהוא זוכה בו ניתן לו לצורך אכילתו בלבד - "משל שמים", או שהוא יכול לתיתו לאחרים - "משלו". נפקא מינה נוספת עולה מסוף הסוגיא היא, האם ניתן למנוע מעבדיו הקטנים לאכול, על ידי כך שיקבל הבעלים שלהם תשלום בשביל אכילתם. אם "משל שמים" - אין לבעלים יכולת לזכות באכילת העבדים הקטנים, ואם "משלו" - הזכות של העבדים שייכת לאדון, והוא יכול למכור אותה למעסיק. המשותף לשתי הנפקא מינות הוא, האם הזכות לאכול ניתנת להעברה או לא.

יש להקשות על ספק הגמרא מלאו מפורש בתורה - "ואל כליך לא תתן", שאוסר נטילת פירות לצרכיו מהשדה! התשובה היא כמובן שהגמרא דנה באותו שיעור פירות שראוי הוא לאכול, והלאו נאמר על שיעור הפירות שמעבר לזה. אלא שלצד שאין הפועל יכול לקחת מהפירות ולתת לאשתו ובניו, מסתבר, שהלאו יכול את כל הפירות שיקח מעבר לאכילתו.

אמנם, דבר זה תלוי במחלוקת ראשונים, דעת רש"י (ד"ה לדידיה) והריטב"א (ד"ה אלא אי) שלאחר שזוכה במשהו לצורך אכילתו יכול לתיתו גם למ"ד "משל שמים", והתוספות (ד"ה אי) חולק, וסובר שאין לו אלא זכות אכילה בפירות.

לכאורה, ספק הגמרא הוא נושא מאמרנו - האם הזכיה של הפועל היא זכיה ממונית "שלו הוא נוטל", או היתר איסור גזל "משל שמים". אמנם, אין הכרח לומר כן, שהרי יתכן שאיסור גזל הותר בשיעור האכילה, ויכול לקחת לביתו וכן לתת לאחרים. כמו כן, יתכן שיש לו זכיה ממונית במה שהוא צריך לאכול, וכפי שמפורש בשיטת רש"י. אין הכרח לומר שהתוספות חולק עליו, באופן מהותי בגדר המצוה. ועוד, שהרי לפי מה שביארנו לעיל שניהם סוברים שהיסוד של האכילה הוא היתר איסור גזל, אם כן, אי אפשר לומר שתוספות חולק. וכך כותב הגר"ח במפורש, לשיטתו, שאין הבדל בין צדדי הספק, ואף למ"ד "משל שמים" ניתן לראות באכילה זכות ממונית.³⁴

קציצה באכילת פועל

המשנה (ב"מ צג.) כותבת:

"קוצץ אדם על ידי עצמו, על ידי בנו ובתו הגדולים, על ידי עבדו ושפחתו הגדולים, על ידי אשתו - מפני שיש בהן דעת. אבל אינו קוצץ על ידי בנו ובתו

³⁴ ויעוין בשרידי אש (חלק ג ט"ו ע"ד) שטען שלמ"ד "משל שמים", יש זכות לגוי לאכול, מה שאין כן למ"ד "משלו". רבו רצה ליישב את הרמב"ם, שסובר שיש זכות אכילה לגוי, וצ"ע.

הקטנים, ולא על ידי עבדו ושפחתו הקטנים, ולא על ידי בהמתו - מפני שאין בהן דעת."

מבאר רש"י (שם): "קוצץ - ליטול מעות ולא יאכל."

המקור לדין זה עפ"י רש"י מופיע לעיל (ב"מ פח:):

"דתניא: כנפשך, מה נפשך אם חסמת פטור, אף פועל, אם חסמת - פטור."

ומבאר רש"י (שם):

"אם חסמת - קצצת דמים שלא לאכול, או בחזקה.³⁵ פטור - מלאו דלא תחסום ולא תילף מינה לחיובא מקל וחומר כדלקמן."

כלומר, ללא לימוד מפסוק, היינו מחייבים את בעה"ב להניח לפועל לאכול, מכח איסור לא תחסום. כיון שהיינו לומדים ממנו בקל וחומר לאדם, שאסור לחוסמו, אף אם שילם לו מראש על הפירות. ואם חסם היה לוקה, כיון שעבר על הלאו.

לכאורה צריך עיון, מה ההוה אמינא של הגמרא, ומה בכך שנלמד מ"לא תחסום", הרי אין עונשין מן הדין? ואם כוונת הגמרא ש"לא תחסום" יכול לאדם מכח הקל וחומר. איך לימוד ממצוה אחרת יכול למעט אדם ב"לא תחסום". אכן, הספרי (פיסקא רפז) דורש מיעוט לאדם מאיסור "לא תחסום", לאחר שמרבה שאר חיה ועוף:

"א"כ למה נאמר שור, שור אי אתה חוסם, חוסם אתה את האדם."

נראה ליישב את דברי רש"י, על פי מה שביארנו בשיטת רש"י שמהותה של המצוה היא איסורית. על כן, צריך ללמדנו מפסוק שיש אפשרות למחול עליה. הקל וחומר מבהמה, היא אמור ללמד אותנו שכשם שבבהמה מבחינה מהותית לא ניתן להפקיע את האיסור כל שכן, שבאדם אי אפשר יהיה להפקיע. אבל גם לולי הקל וחומר היינו יכולים לומר סברא זו, הנובעת מאופי המצווה.

לאחר הלימוד מהפסוק, יודעים אנו שניתן להפקיע את המצוה, אם הפועל מחל על צערו. רש"י משתמש בביטוי "למחול" בהמשך הדברים (צב: ד"ה מפני), כשהוא מסביר שהגדולים יש להם דעת ויכולים למחול. נראה שכוונתו למחילת צער הגוף שיש לאדם באי האכילה. ממילא, כיון שגילתה התורה שניתן לשלם ולהסתפק במחילה³⁶, חוזר איסור גזל למקומו, ואסור לפועלים לאכול.

נראה אם כן, שדעת רש"י שאכילת פועל היא מצוה איסורית, יש כאן מחילת צער הגוף והיתר מיוחד לקצוץ על כך שנלמד מפסוק.

³⁵ יש מקום להעיר על רש"י שכך חסימה שמתרת לכתחילה "קוצץ אדם" לחסימה בחזקה שהחוסם עובר בעשה,

בריתב"א שהביא את רש"י חסרות המילים "או בחזקה".

³⁶ צריך עיון האם אפשר לחזור ממחילה זו.

הריטב"א (פח: ד"ה ופרכינן) מוסיף על פירוש רש"י:

"ויש לפרש עוד, אם חסמת פטור - אף על פי שלא קצץ. ולומר שהוא פטור ממלקות, אלא שחייב לשלם מה שהיה אוכל. וכדאמרינן בחוסס את הפרה שמשלם ד' קבין לפרה. והכא, דכולי עלמא חייב לשלם כבדיני אדם, כיון שאינו לוקה."

החידוש בפסוק על פי הריטב"א הוא בתחום הפטור ממלקות³⁷. אמנם, כשחוסס חייב בתשלום, על פי שיטת הריטב"א, שהמצוה היא חוב ממוני, כפי שביארנו לעיל. הריטב"א גם אינו צריך לחידוש של אפשרות המחילה, שכן בדיני ממונות מחילה מועילה.

המנחת חינוך (מצוה תקעו אות ט)³⁸ דייק מדברי הרמב"ם, שהמחילה היא המאפשרת לקצוץ. והקשה, איך תועיל מחילה, הרי זה דבר שלא בא לעולם, וכן הוא דבר שאינו קצוב. קושייה זו לא תהיה קשה להבנתנו בשיטת רש"י שבמחילת צער הגוף אנו עוסקים.

המאירי (צב: ד"ה קוצץ) אכן כתב, שקוצץ מועיל מדין מתנה על מה שכתוב בתורה בדבר שבממון, שתנאו קיים. ובכך מיושבת הערת המנחת חינוך, כיון שאין אנו עוסקים במחילה. אבל צריך עיון, שהרי הגמרא על המשנה בסוף הפרק (צד.), מנסה להוכיח את דעת המשנה ביחס לתנאי בדבר שבממון. על פי דברי המאירי היה על הגמרא להקדים ולברר זאת על משנתנו.

לראשונים שסוברים שיש זכות ממונית לפועל, שהמנחת חינוך כנראה הבין כמותם, והתקשה כיצד ניתן למחול על הזכות הזו. ניתן לתרץ בשתי דרכים:

א. יש אפשרות למחול על הזכות הזו שמתחילה מיד בשעת המשיכה.

ב. יש אפשרות להסכים לא לממש את הזכות הממונית תמורת תשלום מראש, ללא התוקף המשפטי של מחילה. השימוש במילה "קוצץ", שאינו שגור, מוכיח שאין כאן מחילה רגילה ומסייע להבנה השניה שהצענו.

תשלומים במקרה של חסימת בהמה

נאמר בגמרא (ב"מ צא.):

"תנו רבנן: החוסס את הפרה ודש בה - לוקה, ומשלם ארבעה קבין לפרה, ושלשה קבין לחמור. והא אינו לוקה ומת, ואינו לוקה ומשלם! אמר אביי: הא מגי - רבי מאיר היא, דאמר לוקה ומשלם. רבא אמר: אתנן אסרה תורה ואפילו

³⁷ אולי למעט את הלאו דחסימה שלא ייאמר באדם, יתכן שסבר שהתלמוד חולק על הספרי רצ"ע.

³⁸ יעויין בשיעורי רבינו חיים הלוי (ב"מ צב) שהאריך בשאלה זו.

בא על אמו. רב פפא אמר: משעת משיכה איחייב לה במזונותיה, ומילקא לא לקי עד שעת חסימה.

עולה מהגמרא שישנו חיוב תשלומים במקרה של חסימה ויחד עם התשלום יש גם חיוב מלקות על הלאו שהחוסם את הבהמה עבר עליו.

הגמרא מציעה כמה אפשרויות מדוע לוקה ומשלם:

א. אביי מעמיד את הברייתא בשיטת רבי מאיר שאפשר ללקות ולשלם על אותה עבירה.

ב. רבא מעמיד שחיוב התשלומים הוא כדי לצאת ידי שמים.

ג. רב פפא מבאר שהחיובים נוצרים בזמנים שונים. חיוב התשלומים בשעת המשיכה וחיוב המלקות בשעת הדישה.

אין אנו יודעים מדוע מיאנו אביי ורבא לקבל את תירוצו של רב פפא, וכנראה סברו שחיוב המזונות מתחיל בשעת הדישה.

יסודו של חיוב התשלומים אינו ברור, מתוך הדברים שראינו עד עכשיו, היינו מצפים שלתפיסות ש"לא תחסום" הוא איסור בלבד, לא יהיה חיוב תשלומים. אכן, כבר ראינו בדברי החזון איש שבעקבות החובה האיסורית נוצר חיוב תשלומים לבעל הפרה, כחלק מתנאי העבודה של הפרה.

הראב"ד (שיטמ"ק צא. ד"ה וז"ל הראב"ד) כותב במפורש, שחיוב התשלומים בחסימה אינו נובע מההתנאה של בעל השדה, "דהא איהו לא אתני ליה ולא מידי" אלא מחיוב התורה. דברים אלו מביאים אותנו למחשבה שאכן יש חוב ממוני ב"לא תחסום", והדברים מבוארים ברשב"א (שיטה מקובצת סוף צב: ד"ה וז"ל הרשב"א)

"ולענין פסק הלכה אסיקנא, דמשל שמים הוא אוכל, והלכך, אם אמר תנו לאשתי ולבני אין שומעין לו. וקשיא לי, דאם כן, היכי קתני בברייתא החוסם את הפרה ודש בה משלם ארבעה קבין לפרה ושלושה קבים לחמור, דהא לגבי פרה וחמור מאי דהוה הוה. דכי זכי להו רחמנא לאכול אינהו בשעת מלאכה, וכיון דלא אכלי איסורא דעבד עבד, ומאי משלם לבעלים, דהא לא גזל משל בעלים כלום? וליתא, דודאי בדכותה בעבדו ושפחתו אם חסמן בעל כרחו משלם הוא להם, וכל שמשלם הוא להם, תשלומין דבעלים נינהו, ואפילו למ"ד משל שמים הוא אוכל, שהרי לא אכל והוא הדין והוא הטעם בבהמתו."

נמצא, שהראב"ד והרשב"א, שלפני כן למדנו בדבריהם שאכילת הפועל והבהמה היא זכות ממונית בנכסי בעל הבית, ממשיכים בעיקרון זה וטוברים שבמקרה שנמנע מהפועל ומהבהמה לאכול יש צורך להשיב להם כעין השבת גזל!

הריטב"א (צא. ד"ה רב פפא) כתב:

"כיון ששכרה לדוש בדבר שראויה לאכול, משעת משיכה נתחייב לה באכילה
ההיא. שהיה לה לאכול בדישה כל היום, כשם שנתחייב בשכרה, וכיון שחסמה
משלם הכל."

דברים אלו מתאימים לשיטתו, שהחיוב הוא כעין חוב ממוני, והוא מתחיל ברגע שמתחילה
העבודה.

הרמב"ם (שכירות פרק יג הל' ב) הכריע כרב פפא:

"שכר בהמה וחסמה ודש בה לוקה ומשלם לבעלים ארבעת קבין לפרה ושלושת
קבין לחמור, שמשעת משיכה נתחייב במזונותיה. ואינו חייב מלקות עד שידוש
בה חסומה."

לכאורה נראה, שתפיסתו היא שזהו חוב ממוני. אם כי ניתן לפרש גם כדברי החזו"א שזוהי
התחייבות ממונית שהיא תוצאה של האיסור.

תשלומים לפועל במקום אכילה

בגמרא לא נתפרש מה יהיה הדין במקרה שחסם את הפועל, וכן ברמב"ם לא נכתב מה יהיה
הדין במצב כזה. ישנו ויכוח באחרונים מה סובר הרמב"ם, אלא שאין ראיות לאף אחד
מהדוברים בענין.

בראשונים מצאנו, שהריטב"א (פח: ד"ה ופרכינן) והרשב"א (שיטמ"ק צב: ד"ה וז"ל הרשב"א)
כתבו במפורש שיש חובה לשלם, וכן הרמ"ה (מובא בטור חו"מ שלז, א) מחייב מלשלם. דעת
הריטב"א והרשב"א מובנות היטב על פי מה שהוכחנו בשיטתם, שיש חוב ממוני במצוות אלו.

ספיקות

בגמרא³⁹ מובאים כמה ספיקות לגבי פעולות שונות האם יש בהם איסור "לא תחסום", הכרעת
הפוסקים בספיקות אלו לחומרא. כלומר, אסור לעשותם, מכיון ש"איסורא דאורייתא הוא"
כלשון הריטב"א (צ: ד"ה דתניא), וכן דעת כל הפוסקים. נמצא שבדאי שורשו של איסור
החסימה נטוע באיסור, אף אם בסופו נמצא זכות ממונית.

³⁹ דף צ: "בעי רמי בר חמא...". לגבי פועל, (ב"מ צא:): "איבעיא להו עושה בגפן זה מהו שיאכל בגפן אחר...". וכן
(ב"מ פט.) "איבעיא להו פועל מהו שיהכחב באור ויאכל".

אמנם אם חסם, במקרה שיש ספק האם מותר לחסום, אינו לוקה. הריטב"א כתב שגם אינו משלם שהמוציא מחבירו עליו הראיה. אמנם מהב"ח, הסמ"ע והש"ך (סימן שלח סע' ה) משמע שחייב לשלם מכיון ש"משעת משיכה נתחייב במזונותיה".

בספר "אולם המשפט" ביאר דבריהם:

"אף על גב דלענין איסור ספק הוא, מכל מקום, לענין תשלומים כל זמן שבגרמתו לא אכלה חייב, דאפילו לא עביד איסור, מכל מקום, מנע ממנה זכות ממון"

וציין לדברי הריטב"א שסובר שפטור מלשלם. וסיים שכנראה האחרונים האמורים לא ראו את הריטב"א, ועל כן, חלקו עליו.

אמנם על פי מה שראינו, שיש הרבה ראשונים שרואים בחסימה זכות ממון, יתכן שכיון שלמי שבא לעבוד בשדה יש בודאי חלק בזכות זו, גם כשיש ספק האם מגיעה לו זכות זו לגבי הממון הוא מוחזק בזכות ובעל השדה אינו יכול להוציא ממנו מה שמגיע לו מכח ספק. כנראה שהב"ח, סמ"ע והש"ך סוברים כמותם. ואילו הריטב"א לשיטתו, שהמצוה היא כעין חוב, ובספק חוב אין מוציאים מידו.⁴⁰

לימודים

הגמרא (ב"מ פז:), תוך כדי בירור המקורות של אכילת פועל בסוגי הפירות השונים⁴¹, העלתה פירכות מלימוד מקמה, משום שחייבת בחלה, ומכרם, שחייב בעוללות. בביאורן של פירכות אלו נחלקו הראשונים. רש"י (ד"ה אתיא קמה) כותב שהפירכה היא כפשוטה:

"אימא דלא אישתעי קרא אלא בחייבת בחלה".

אמנם, ר"ח (שיטמ"ק פז: ד"ה וכן כתב ר"ח) מפרש:

"וכשם שנתחייב בעל הכרם להניח עוללות לעניים כך חייב להניח הפועל לאכול מן הענבים".

⁴⁰ בפועל גם ישנם כמה ספקות בגמרא ונפסק שאין הפועל יכול לאכול במקרים המסופקים. במקרה שהפועל חסם, הרמב"ם (שכירות פרק יב הל' י) אינו כותב מה יהיה דינו. הרא"ש (ב"מ פרק ז ס"י) כתב שאין מוציאים מידו. האחרונים הקשו על הרמב"ם, שלא כתב שאין מוציאים, כדרכו בספקות, ועל הרא"ש, שבדרך כלל סובר שמוציאים, וצ"ע.

כמו כן העירו האחרונים שהרא"ש כתב שאין מוציאים בידו רק בספק השני בסימן י', ובסימן ב' רק כתב ש"לא יתבהבו" ועין בלח"מ מה שחירץ, ונראה לאמר בפשטות שהאיסור הוא על אופי האכילה מתוך חשש שיאכל יותר ולא שייך לאמר שמה שאכל באופן כזה הוא ספק גול.

⁴¹ למקור זה התעררתי מדברי "אילת השחר".

והריטב"א (פז: ד"ה מה לכרם) במהלך דומה:

"מה להני שכן יש בהם קולא לממונו של בעל הבית, שחייבו הכתוב לתת
לאחרים חלה ועוללות וכשם שזיכה לאחרים בכך, זיכה בו לפועל."

כמדומה, שדברי ר"ח והריטב"א מבוססים על תפיסתם, שיש חוב או זכות ממונית לפועל,
ואילו רש"י מסביר את הפירכה כפשוטה, מכח תפיסתו את אכילת הפועל כזכות איסורית.

ירושלמי

בתלמוד ירושלמי (מעשרות פרק ב הל' ז) כתוב:

"תני רבי שמעון בן יוחי אומר עד איכן דיקדקה התורה בגזל, שצריכה לדון בין
אדם לחבירו עד כדי הנפת מגל, בתוך כן גדולה מלאכה, שלא חרב דור המבול
אלא עד מפני הגזל, ופועל עושה במלאכתו ואוכל ופטור מן הגזל."

מלשונו של רשב"י "פטור מן הגזל" יש מקום להבין שיסודה של אכילת פועל הוא היתר גזל.

סיכום

בתחילת המאמר הצגנו שלש אפשרויות להבנת אכילת הפועל והבהמה. ננסה לסדר את
הראשונים על פי האפשרויות הללו ואת ההשלכות של תפיסתם.

מצווה ואיסור

רש"י ותוספות רואים במצוות אלו מצוות איסוריות שאין חוב או זכות ממונית כרוכה בהן.
על כן הם נזקקים ללימוד מפורש שימנע מהפועל והבהמה לאכול מפירות של איסור או הקדש,
ולולא לימודים אלה היינו מתירים את כל האיסורים כמו שהיתרנו איסור גזל.

רש"י נדחק להתיר אכילת פועל ישראל בשדה נכרי מעבר למה שמותר לו לאכול בשדה ישראל
מכיון שהיה ברור לו גם ללא לימוד שמותרת אכילת פועל ישראל בשדה גוי שהרי ודאי שיותר
איסור גזל בשדה נכרי לפחות כמו בשדה ישראל.

רש"י מתיר לפועל גוי לאכול בשדה ישראל ובשדה גוי מכיון שמדובר בהיתר איסור גזל בלבד
ולא יתכן שיהיה אסור לגוי מה שהותר לישראל.

מאותה סיבה רש"י ותוספות אוסרים לחסום בשדה נכרי שהרי לא יתכן שיהיה אסור להאכיל
את הבהמה בשדה נכרי מה שמותר להאכיל אותה בשדה ישראל.

רש"י גם נצרך ללימוד מיוחד שניתן להפקיע את המצוה בהסכמת הפועל כי הרי זו מצוה
איסורית.

מצאנו חיוב תשלומים בבהמה שנחסמה, על פי שיטת רש"י ותוספות נצטרך להזדקק להסברו של החזון איש שבעקבות האיסור נוצר חיוב ממוני כחלק מתנאי השכר של הפועל או של הבהמה. לזה התכוון רב פפא שמשעת משיכה התחייב במוזנותיה ואין הכרח שהאמוראים האחרים חולקים עליו.

במקרה של ספק האם מותר לחסום אסור כמובן לחסום שהרי זהו איסור ואם חסם לא ישלם. גם מהביאור של רש"י בפירכת הגמרא וכן מפשט לשון הירושלמי נראה שיסודה של אכילה זו בהיתר איסור גזל.

מצוות ממוניות

שאר הראשונים רואים במצות אלו מצוות ממוניות כשיש חלוקה פנימית בין אלו הרואים במצוה חוב ממוני לבין הרואים בה זכות ממונית.

לגבי הצורך בלימודים לאיסורים שלא יאכלו בהם הפועל והבהמה, דעת רוב הראשונים שמספיקה סברא שהרי ממון אינו משפיע על איסור.

הרמב"ם ור"ח סברו שבהקדש שהוא סוג של בעל ממון צריך לימוד למנוע אכילת פועל ובהמה, דבר המעיד על שיטתם שיש זכות ממון במצוה ועל כן היה מקום לחייב גם את ההקדש שאינו חייב במצוות לתת לפועל ולבהמה לאכול.

הריטב"א ורבינו יהונתן העמידו את הלימוד בהקדש במקרים מיוחדים מכיון שהם סוברים שזהו רק חוב ממוני וההקדש אינו מצווה ואינו נהיה בעל חוב.

הריטב"א אסר על פועל ישראל לאכול בשדה נכרי וזאת על פי שיטתו שהנכרי אינו מצווה ואינו נהיה בעל חוב. כמו כן אין איסור לחסום בהמה בשדה גוי מאותה סיבה. לדבריו הסכימו הראב"ד, הרשב"א והרי"ד שכולם נקטו שזו חובה הנובעת מהמצוה והנכרי אינו מצווה. הרי"ד אף בנה כאן את שיטתו המיוחדת שהמצוה היא רק על בעל השדה דבר שבדאי נובע מכך שזו מצוה ממונית.

רבינו יהונתן אסר חסימה בשדה נכרי, אבל משום צער בעלי חיים ולא מכח המצוה.

הרמב"ם חרג לכאורה משיטתו ונקט כשיטת רש"י, וביארנו שהשיקול של "מי איכא מידי" משפיע לדעת הרמב"ם גם במצוה ממונית.

הריטב"א סבר שאין צורך בלימוד לכך שאפשר למחול על האכילה, מכיון שזהו חוב ממוני וכרוז שניתן למחול עליו.

חיוב התשלומים במקרה של חסימה נובע לדעת הריטב"א מהמצוה עצמה שיוצרת חוב ממוני. הדברים מפורשים במיוחד ברשב"א ובראב"ד. וכך גם נראה פשט דברי הרמב"ם.

גם במקרה של חסימת פועל נקטו הרמ"ה, הרשב"א והריטב"א שחייבים לשלם לו.

במקרה של ספק אם חסם המעביד למרות שאסור לו לחסום, כותב הריטב"א שהוא פטור מלשלם מכיון שזהו ספק חוב. לדעת אלו הסוברים שזו זכות ממונית נראה שיהיה חייב לשלם וכך נקטו הפוסקים האחרונים.

גם בדרך הלימוד שונה הריטב"א מרש"י.

הבחנה בין פועל ובהמה

הגר"ח והחזו"א חילקו בין הפועל שאכילתו היא זכות ממון לבין הבהמה שיש כלפיה איסור בלבד.